

Puzzelen met de ruimte in Limburg

Ruimteclaims in het Limburgs landelijk gebied

WAGENINGEN **UR**

For quality of life

Puzzelen met de ruimte in Limburg

Ruimteclaims in het Limburgs landelijk gebied

Theo Vogelzang
Edo Gies
Rolf Michels
Arjan Wisman
Rob Hoefs
Rob Smidt

Rapport 2009-090
Alterra-rapport 1986
Januari 2010
Projectcode 31660
LEI Wageningen UR, Den Haag

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van de Provincie Limburg.

Foto: Shutterstock

Puzzelen met de ruimte in Limburg; Ruimteclaims in het Limburgs landelijk gebied

Vogelzang, Th., E. Gies, R. Michels, A. Wisman, R. Hoefs en R. Smidt

Rapport 2009-090, Alterra-rapport 1986

ISBN/EAN: 978-90-8615-398-5

Prijs € 26,75 (inclusief 6% btw)

134 p., fig., tab., bijl.

In de provincie Limburg is er steeds meer discussie tussen overheden, de landbouwsector en maatschappelijke organisaties over de inrichting van het landelijk gebied in relatie tot de landbouwproductieruimte en andere maatschappelijke gewenste opgaven (groene, blauwe, maar ook rode opgaven). De provincie Limburg wilde graag door uitvoering van een strategisch onderzoek inzicht en ondersteuning in de vraag welke maatregelen en instrumenten ontbreken c.q. tekortkomen in het provinciale beleid om de landbouwsector in Limburg taken voor de (mede)realisatie van landschap, natuur, milieu en wateropgaven met verve op te laten pakken. In dit rapport wordt verslag gedaan van dat onderzoek.

There has been increasing discussion between government authorities, the agricultural sector and social organisations in the province of Limburg about rural management with respect to the area required for agricultural production and other socially desirable objectives (green, blue as well as red issues). Using strategic research, the province of Limburg wanted to gain insight and support regarding the measures and instruments that were lacking or not sufficiently available in provincial policy to enable the agricultural sector in Limburg to dynamically take on tasks to achieve landscape, nature, environment and water objectives. This report discusses that research.

Bestellingen

070-3358330

Publicatie.lei@wur.nl

© LEI, 2009

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9000 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	6
	Samenvatting	8
	Summary	16
1	Inleiding	23
	1.1 Achtergrond en doelstelling	23
	1.2 Methode van onderzoek	24
	1.3 Opbouw van het rapport	24
2	Stand van zaken landbouwstructuur in Limburg	26
	2.1 Structuurkengetallen van de landbouw in Limburg	26
	2.2 Ontwikkelingen in de omvang van de agrarische bedrijven in Limburg	31
	2.3 Verbreding in de Limburgse land- en tuinbouw	34
	2.4 Leeftijd van de agrariërs in Limburg en hun opvolgingssituatie	38
	2.5 Grondgebruik in de Limburgse land- en tuinbouw	39
	2.6 Ontwikkeling van de veestapel in Limburg in de periode 2000-2008	40
	2.7 Conclusies landbouwstructuur in Limburg	42
3	Toekomstperspectieven in de Limburgse land- en tuinbouw	43
	3.1 Inleiding	43
	3.2 Vraag-, aanbod- en beleidsfactoren	43
	3.3 Toekomstperspectieven per sector: verwachte ontwikkelingen tot 2020	50
	3.4 Conclusies	52
4	Inventarisatie ruimteclaims Limburg tot 2018	54
	4.1 Inleiding en methodiek	54
	4.2 Resultaten inventarisatie ruimteclaims	61
	4.3 Ruimteclaims versus agrarisch grondgebruik	72
	4.4 Conclusies ruimteclaims versus agrarisch grondgebruik	83

5	Landbouw en maatschappelijke diensten in Limburg	84
5.1	Inleiding	84
5.2	Analyse van nationale generieke instrumenten	84
5.3	Analyse van 'regionale best practices'	87
5.4	Reeds ondernomen initiatieven in Limburg	92
5.5	Ideeën voor een vernieuwd instrumentarium	96
5.6	Conclusies	104
6	Naar een agenda voor landbouw, natuur en landschap in Limburg	105
6.1	Inleiding	105
6.2	Nadere uitwerking Limburgs kwaliteitsmenu (LKM)	105
6.3	Oprichting Landschapsfonds Limburg	107
6.4	Actualisatie EHS en POG	108
6.5	Landbouwstructuurmaatregelen	112
6.6	Landbouwcompensatie	114
6.7	Multifunctionele landbouw	115
6.8	Kennis en innovatie	117
6.9	Beeldvorming en communicatie	118
7	Conclusies en aanbevelingen	121
7.1	Conclusies	121
7.2	Aanbevelingen	122
	Literatuur en websites	126
	Bijlagen	
1	Berekening ruimteclaim volgens taakstellingen provincie Limburg	127
2	Belangrijkste projecten/plannen ten aanzien van ruimteclaims wonen, werken, infrastructuur en recreatie	130
3	Deelnemers aan de ontwerpessies	133

Woord vooraf

In de provincie Limburg is er steeds meer discussie tussen overheden, de landbouwsector en maatschappelijke organisaties over de inrichting van het landelijk gebied in relatie tot de landbouwproductieruimte en andere maatschappelijke gewenste opgaven (groene, blauwe, maar ook rode opgaven). Reden voor de provincie om door uitvoering van een strategisch onderzoek inzicht en ondersteuning te krijgen in de vraag welke maatregelen en instrumenten ontbreken c.q. tekortkomen in het provinciale beleid om de landbouwsector in Limburg taken voor de (mede)realisatie van landschap, natuur, milieu en wateropgaven met verve op te laten pakken. In dit rapport wordt verslag gedaan van dat onderzoek.

Het onderzoek was opgedeeld in 3 fasen. De eerste fase bestond uit een deskstudie waarin de structuur van de Limburgse land- en tuinbouw en het ruimtegebruik, nu en in de toekomst bekeken zijn. Ook zijn in deze fase instrumenten voor maatschappelijke diensten van de landbouwsector geanalyseerd. In de tweede fase is via 3 gebiedssessies in overleg met een aantal betrokkenen van binnen en buiten de landbouwsector in Limburg geïnventariseerd welke bestaande en mogelijk ook nieuwe instrumenten het best gebruikt kunnen worden met betrekking tot de sturing van de ontwikkelingen in het landelijk gebied in Limburg en aan welke randvoorwaarden die instrumenten moeten voldoen. In de derde fase is in overleg met belanghebbende partijen een agenda voor landbouw, natuur en landschap in Limburg opgesteld, die gezien moet worden als een aanbod van de provincie in de richting van de sector om de landbouw een grotere rol te laten spelen bij het invullen van de ruimteclaims voor publieke doelen. Daarmee moet de sector ook daadwerkelijk de ruimte krijgen voor mederealisisatie van publieke doelen in het buitengebied.

Het onderzoek is uitgevoerd door een projectgroep onder leiding van Theo Vogelzang van het LEI en Edo Gies van Alterra. Medewerking aan het onderzoek werd verleend door Arjan Wisman en Rolf Michels van het LEI en Rob Hoefs en Rob Smidt van Alterra.

Gé Backus van het LEI heeft in de laatste fase van het onderzoek een belangrijke rol vervuld als inspirator van de intentieverklaring waarmee het project afgesloten is.

Het onderzoek werd begeleid door klankbordgroep onder leiding van Pierre Raeven van de provincie Limburg. Aan hem als opdrachtgever zijn de onderzoekers buitengewone dank verschuldigd voor zijn niet aflatende inzet voor het project. Andere leden van de klankbordgroep waren Herman van Steenwijk, Torben Mulder, Jan Houwen, Erik Meijs en Fred van den Brink van de provincie Limburg, Bert Senden en John Tobben van de LLTB, Paul de Beij van het IKL en Mart van Proemereren van de Rabobank Limburg. Ook hen dank ik hartelijk voor hun inzet ten behoeve van het project.

Ik hoop dat dit project een bijdrage heeft kunnen leveren aan een duurzame toekomst voor de land- en tuinbouw in Limburg.

A handwritten signature in black ink, consisting of stylized, cursive letters that appear to read 'R.B.M. Huirne'.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne
Algemeen Directeur LEI Wageningen UR

Samenvatting

In de provincie Limburg is er discussie tussen overheden, landbouwsector en maatschappelijke organisaties over de inrichting van het landelijk gebied in relatie tot de landbouwproductieruimte en andere maatschappelijke gewenste opgaven (groene, blauwe, maar ook rode opgaven). Vaak genoemde argumenten variëren daarbij van 'alle grond blijft nodig voor de gewenste continuïteit van de landbouwsector' tot 'aanpassing van natuurbegrenzingsen komt niet ter sprake'. In Limburg is er sprake van een speelveld waarin per situatie, per sector en per regio de discussie tussen de diverse belangen zich herhaalt. De provincie Limburg wilde graag door uitvoering van een strategisch onderzoek inzicht en ondersteuning in de vraag welke maatregelen en instrumenten ontbreken c.q. tekortkomen in het provinciale beleid om de landbouwsector in Limburg taken voor de (mede)realisatie van landschap, natuur, milieu en wateropgaven met verve op te laten pakken. In dit rapport wordt verslag gedaan van dat onderzoek.

Het onderzoek was opgedeeld in 3 fasen. De eerste fase bestond uit een deskstudie waarin de structuur van de Limburgse land- en tuinbouw en het ruimtegebruik, nu en in de toekomst, bekeken zijn. Ook zijn in deze fase instrumenten voor maatschappelijke diensten van de landbouwsector geanalyseerd. In de tweede fase is via 3 gebiedssessies in overleg met een aantal betrokkenen van binnen en buiten de landbouwsector in Limburg geïnventariseerd welke bestaande en mogelijk ook nieuwe instrumenten het best gebruikt kunnen worden met betrekking tot de sturing van de ontwikkelingen in het landelijk gebied in Limburg en aan welke randvoorwaarden die instrumenten eventueel moeten voldoen. In de derde fase is in overleg met belanghebbende partijen een agenda voor landbouw, natuur en landschap in Limburg opgesteld, die gezien moet worden als een aanbod van de provincie in de richting van de sector om de landbouw een grotere rol te laten spelen bij het invullen van de ruimteclaims voor publieke doelen. Daarmee moet de sector ook daadwerkelijk de ruimte krijgen voor mederealisatie van publieke doelen in het buitengebied.

In dit rapport wordt in hoofdstuk 2 eerst ingegaan op de structuur van de land- en tuinbouw in Limburg, waarbij zowel een vergelijking gemaakt wordt in de tijd als die met de rest van Nederland. Na enkele conclusies op dat vlak wordt in hoofdstuk 3 ingegaan op de toekomst van de land- en tuinbouw in Limburg en de factoren die daarop van invloed zijn, waaronder de herziening van het EU-landbouwbeleid. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met enkele opmerkingen

over de toekomst van de verschillende sectoren in de provincie. In hoofdstuk 4 gaan we in op het grondgebruik in de provincie Limburg en de claims die daar vanuit verschillende invalshoeken voor gelden. Daarbij worden die claims in eerste instantie aan een kritische beschouwing onderworpen en vervolgens wordt op basis van een confrontatiematrix aangegeven in welke gebieden de landbouw al dan niet goed bestand is tegen dergelijke claims. In hoofdstuk 5 wordt ingegaan op het onderwerp landbouw en maatschappelijke diensten. Daarbij wordt met name bezien welke groene en blauwe diensten de landbouw aan de samenleving als geheel kan verlenen en hoe zij daarvoor beloond kan worden. Vervolgens wordt in dit hoofdstuk op basis van enkele ontwerpessies met betrokken stakeholders uit de provincie aangegeven welke mogelijkheden en randvoorwaarden men daarvoor in de provincie zelf ziet. In hoofdstuk 6 resulteert het geheel in een voorstel voor een agenda voor de landbouw, natuur en landschap in Limburg, waarmee zij haar rol als primaire beheerder van het landelijk gebied op een eigentijdse manier verder in kan vullen. Het rapport wordt in hoofdstuk 7 afgesloten met enkele conclusies en aanbevelingen.

De belangrijkste structuurkenmerken van de land- en tuinbouw in Limburg zijn:

- In 2008 waren er ruim 5.000 land- en tuinbouwbedrijven in Limburg aanwezig (7% van het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven in Nederland als geheel);
- Er komen in Limburg relatief meer tuinbouw- en intensieve veehouderijbedrijven voor dan in Nederland als geheel; bij de melkveehouderij en akkerbouw is dat andersom;
- De afname van het aantal land- en tuinbouwbedrijven is in Limburg in de periode 2000-2008 iets groter dan in Nederland als geheel;
- De landbouwstructuur is in Noord-Limburg iets beter dan in Midden- en Zuid-Limburg, in de zin dat in Noord-Limburg wat meer grotere en intensieve bedrijven voorkomen;
- De opvolgings situatie is in Noord- en Midden-Limburg iets minder positief dan in Nederland als geheel, in Zuid-Limburg iets meer;

Kenmerkende ontwikkelingen in de agrarische sector zijn de volgende:

- Er is meer aandacht voor verbreding op land- en tuinbouwbedrijven in Zuid-Limburg dan in Noord- en Midden-Limburg;
- Er zijn relatief meer opvolgers in Zuid-Limburg dan in Noord- en Midden-Limburg;
- Het gemiddelde Limburgse bedrijf is 5 ha kleiner dan in Nederland als geheel;

- De afname van het areaal cultuurgrond is in Limburg iets groter dan gemiddeld in Nederland als geheel (over afgelopen 8 jaar circa 375 ha/jaar);
- Het aantal melkkoeien neemt in Limburg relatief sterker af dan in Nederland als geheel; het aantal varkens neemt relatief minder snel af.

Als we nu kijken naar de trends en toekomstverwachtingen rond de agrarische sector, dan zien we dat schaalvergroting en productie voor de wereldmarkt dominante ontwikkelingen zijn voor de komende jaren. Dit zal naar verwachting leiden tot een driedeling in de bedrijfsontwikkeling: schaalvergroting, verdieping en verbreding. Combinaties zijn ook mogelijk. Grote bedrijven continueren relatief gemakkelijker, onder andere doordat zij een sterkere positie in de keten innemen en kostprijsgericht zijn. Kleinere bedrijven verdwijnen meer of verbreden zich. Middelgrote bedrijven zullen veelal nieuwe allianties aangaan (kostprijsverlaging en ketensamenwerking). Daarnaast hebben de land- en tuinbouwsectoren in Limburg over het algemeen een redelijk sterke positie, in de zin dat een relatief groot aantal bedrijven nog steeds levensvatbaar is en ook toekomstperspectief heeft. Er zijn wel bedreigingen te noemen, maar daar tegenover staan ook voldoende kansen.

De onderzoekers komen in deze studie tot de conclusie dat de totale ruimteclaim van niet-agrarische gebruiksfuncties in Limburg grofweg 15.000 ha bedraagt voor de komende 10 jaar. Daarbij gaat het dus om ongeveer 15% van het huidige areaal land- en tuinbouw in de provincie. Daarvan is de realisatie van de EHS met bijna 11.000 ha de grootste aandeelhouder. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) heeft in 2009 ook onderzoek gedaan naar de ruimteclaims op agrarische grond in de provincie. Zij is van mening dat in de provincie Limburg de komende tien jaar minstens 25.000 ha landbouwgrond overgaat naar niet-agrarische functies, een kwart van het huidige areaal. De LLTB gaat daarbij uit van de harde en zachte claims die zij met behulp van haar leden bij de Limburgse gemeenten en andere betrokken partijen geïnventariseerd heeft. Het bleek lastig om te achterhalen waardoor de verschillen tussen de analyse in dit rapport en de analyse van LLTB zo groot zijn. In dit rapport is uitgegaan van de beschikbare provinciale gegevens en die van de Nieuwe Kaart van Nederland van de NIROV, waarop alle gemeentelijke bouwplannen in ons land bijgehouden worden. De LLTB heeft meer de harde en zachte claims op gemeentelijk niveau in kaart gebracht, waarbij ook claims meegenomen zijn die nog niet hard zijn, maar wel boven 'de markt' zweven. Dit zijn dan vaak nog plannen, al dan niet concreet of uitgesproken, waarmee agrarische ondernemers in onzekerheid kunnen worden gebracht over hun toekomst, waardoor ze hun bedrijven niet op de gewenste wijze kunnen ontwikkelen. Ook hebben sommige van de door de

LLTB in kaart gebrachte plannen een langere looptijd dan 10 jaar en is er hier en daar sprake van dubbeltellingen. Feit blijft dat er de komende jaren een aanzienlijke ruimteclaim op de Limburgse land- en tuinbouw afkomt.

Uit de studie blijkt dat, verdeeld over de provincie, in het noordwesten van Limburg de ruimteclaims in het landelijk gebied vanuit andere publieke doelen relatief gering zijn. Hier komen ook de relatief sterkere agrarische gebieden in de provincie voor. In deze gebieden zal de landbouw zich naar verwachting sterk doorontwikkelen in de richting van de schaalvergroting. In de zuidelijke delen van Limburg (Heuvelland en Echt-Roerdalen) is de ruimteclaim van buiten de landbouw over het algemeen relatief gering, maar is de structuur van de sector wat minder optimaal. In deze 'luwtegebieden' zullen de ontwikkelingen in de landbouwsectoren die zich daar momenteel bevinden niet sterk hun doorwerking hebben op de grondmarkt. De behoefte aan grond is hier relatief gezien lager dan in andere gebieden en in combinatie met de relatief lage vraag naar grond vanuit niet-agrarische functies is het in deze gebieden mogelijk dat nieuwe landbouwsectoren een kans krijgen of dat er meer verbreding ontstaat. Beide kanten kan het opgaan. Dit biedt zeker kansen voor de landbouw door in te spelen op dit soort ontwikkelingen. In het Heuvelland zien we dit ook al door het relatief grote aandeel bedrijven met verbreding dat in dit gebied aanwezig is. In de gebieden rondom de steden in Noord- en Midden-Limburg en langs de Maas is de ruimteclaim vanuit de niet-agrarische functies relatief groot. In sommige gebieden staat dit tegenover een sterke vraag vanuit de landbouw voor grond (hotspotgebieden) of juist een minder sterke vraag, waardoor die gebieden langzaam van karakter veranderen (transitiegebieden). De dominante trend in de landbouw zal in beide gebieden vooral schaalvergroting en intensivering zijn, maar functiecombinaties bieden zeker ook kansen in de hotspotgebieden (denk bijvoorbeeld aan stadslandbouw).

Uit de inventarisatie van generieke instrumenten en provinciale initiatieven op het gebied van landbouw en maatschappelijke diensten in hoofdstuk 5 blijkt dat er in de praktijk al veel mogelijk is op dit gebied. Zaak is om die mogelijkheden in te kaderen en te concretiseren. In dit hoofdstuk worden daarvoor enkele voorstellen gedaan, gebaseerd op ontwerp sessies met betrokken partijen. Daarbij gaat het met name om het vormgeven van stad-landrelaties, agrarisch natuurbeheer, landbouw en energie, 'groene beleving' en landschapsonderhoud (inclusief de financiering daarvan). Daaruit blijkt dat bij het onderwerp landbouw en maatschappelijke diensten het agrarisch ondernemerschap centraal moet staan. Inkomenszekerheid is ook op dat gebied essentieel voor de betrokken agrarische ondernemers. Het blijkt dat de sector wel degelijk bereid en in staat is om zich te richten op maatschappelijke diensten, maar dat moet dan wel voldoende

perspectieven bieden. Samenwerking met overheden en andere belangengroepen in het landelijk gebied moet daarbij centraal staan en ondersteund worden door een vernieuwd en creatief beleidsinstrumentarium. In dit hoofdstuk worden daarvoor reeds enkele aanzetten gedaan in de vorm van concrete aanbevelingen ter versnelling van de realisatie van de EHS in Limburg. Daarbij gaat het met name over de actualisatie van de EHS en de POG, het verder vormgeven en gebruiken van het Kwaliteitsmenu voor dit doel, het financieren van planschade uit EHS-gelden, versterkte inzet van particulier natuurbeheer en de inzet van technische maatregelen voor het op peil houden van het productiepotentieel van de landbouw buiten de EHS (landbouwcompensatie). Deze onderwerpen komen in hoofdstuk 6 terug.

In hoofdstuk 6 wordt een voorstel gedaan voor een agenda voor landbouw, natuur en landschap in de provincie Limburg. Hiertoe worden, mede op basis van de voorgaande hoofdstukken, een aantal acties en activiteiten uitgewerkt die gezien kunnen worden als 'aanbod' van de provincie richting land- en tuinbouw in de regio om concreet werk te maken van de belangrijke rol die de sector in het beheer van het landelijke gebied vervult.

In dit hoofdstuk worden acht actiepunten geformuleerd. Voor alle geformuleerde actiepunten wordt eerst een probleemschets gegeven, waarna een mogelijke oplossing geformuleerd wordt, die vervolgens nader geanalyseerd wordt op plussen en minnen en bijkomende randvoorwaarden. Ook de te verwachten effecten en kritische factoren van de aangedragen oplossingen worden in beeld gebracht, waarna elke actiepunt beëindigd wordt met het formuleren van voorstellen voor concrete acties, zowel voor de korte als de wat langere termijn. De aanbevelingen die hieruit voortvloeien, komen terug in hoofdstuk 7.

Uit het voorgaande komen de volgende algemene aanbevelingen voort voor de provincie Limburg voort:

- Ga bewuster en zuiniger om met de ruimte in het buitengebied door vooral combinaties van publieke doelen na te streven (meervoudig ruimtegebruik);
- Realiseer publieke opgaven in het buitengebied op basis van enerzijds stimulering en anderzijds regulering. Kies daarbij voor een vernieuwende aanpak;
- Laat de landbouw als belangrijke beheerder/eigenaar in het buitengebied een vooraanstaande rol vervullen bij de realisatie van publieke doelen. Het is aan de sector zelf om deze kansen op te pakken door pro-actief op te treden. De provincie kan hierbij echter wel een stimulerende en ondersteunende rol spelen;
- Zet als provincie in op de realisatie van een financieel duurzaam landschapsfonds, waaruit groenblauwe diensten van agrarische ondernemers gefinancierd worden;

- Bespreek de conclusies en aanbevelingen uit dit rapport met de diverse gebiedspartijen, belangenbehartigers en bestuurders, ook van maatschappelijke organisaties, met als doel om te komen tot gezamenlijk gedragen oplossingsrichtingen.

Deze algemene aanbevelingen zijn vertaald in het benoemen van acht speerpunten, waar de provincie ook een aantal acties aan zou kunnen koppelen:

1. *Nadere invulling Kwaliteitsmenu*

Hanteer het principe van 'zuinig grondgebruik' als uitgangspunt voor de realisatie van publieke doelstellingen in het buitengebied en stel daarbij het principe van meervoudig ruimtegebruik (win-win) centraal (functiecombinaties in plaats van verdringing). Breid het pakket van het Kwaliteitsmenu uit met landbouwstructuurmaatregelen en landbouwcompensatie.

2. *Instelling Landschapsfonds Limburg*

Stel een Landschapsfonds Limburg in, waaruit de diensten van agrariërs op het gebied van het beheer van natuur en landschap langjarig gefinancierd worden. Ga hierbij uit van de bestaande Catalogus groenblauwe diensten en geef daar, in samenwerking met de betrokken gebiedspartijen, ook een regionale invulling aan. Waterschappen (waterschapsheffing), gemeenten (OZB-/toeristenbelasting) en de provincie (provinciale opcenten) moeten jaarlijks en langjarig een financiële bijdrage leveren om dit fonds te vullen.

3. *Actualisatie EHS en POG*

Hierbij zijn de volgende aandachtspunten van belang:

- Actualiseer de EHS en de POG;
- Versnel de realisatie van de EHS middels de volgende maatregelen:
 - Stimuleer de transitie in de agrarische bedrijfsvoering naar het 'natuurboeren' als bedrijfssysteem (zie ook het actiepunt Kennis en Innovatie);
 - Gebruik indien nodig het instrument van volledige schadeloosstelling om ruimte te maken voor grondverwerving c.q. verplaatsing van bedrijven uit de EHS naar elders;
 - Stel meer geld en hectares beschikbaar voor de provinciale regeling Particulier Natuurbeheer;
 - Zet structuurmaatregelen in (regeling bedrijfsbeëindiging in de EHS en regeling verplaatsing grondgebonden bedrijven).
- Versterk de communicatie rond de POG en de mogelijkheden die daar zijn voor blijvende landbouwactiviteiten, al dan niet in combinatie met groenblauwe diensten.

4. *Landbouwstructuurmaatregelen*

Zet een pakket maatregelen in gericht op het versterken van de landbouwstructuur in de provincie, bestaande uit:

- het instellen van een bedrijfsverplaatsingsregeling voor grondgebonden bedrijven;
- grondverwerving voor publieke doelen op basis van volledige schade-loosstelling;
- het creëren van inplaatsingslocaties.

Doel is het versterken van de ontwikkeling van de land- en tuinbouw en het realiseren van een afwaartse beweging van gebieden met een hoge omgevingsdruk naar gebieden met een lage omgevingsdruk.

5. *Landbouwcompensatie*

Hierbij gaat het om de ontwikkeling van een samenhangend pakket voor agrarische structuurverbetering in die gebieden waar ingrepen vanwege publieke doelen noodzakelijk zijn. Denk bijvoorbeeld aan beekherstel. Gedacht kan dan worden aan de inzet in hetzelfde gebied van instrumenten zoals kavelruil, kavelinrichting (maaiveldligging, beregening en drainage) en verbetering van de kwaliteit van de bodems (grondsoort en bodemopbouw), met als streven het bewerkstellingen van het behoud van een optimaal productiepotentieel (landbouwcompensatie) voor de landbouw in het gebied. Werk dit voorstel verder uit in gezamenlijkheid met de LLTB.

6. *Multifunctionele landbouw*

Stel voor agrarische ondernemers een tender (of stimuleringsregeling) open voor het laten opstellen van een bedrijfsverbredingsplan (verbeterplan) met als insteek een sterkte-zwakteanalyse van ondernemer, de verbredingsactiviteiten op het bedrijf en de kansen in de omgeving, met als resultaat een verbeterplan (inclusief indicaties van kosten en risicofactoren). Doelgroep zijn ondernemers die hun pakket verbredingsactiviteiten willen optimaliseren met het oog op het leveren van een bijdrage aan de realisatie van publieke doelen. Lever ook een investeringsbijdrage aan het versterken van de distributie en de logistiek met betrekking tot de afzet van streekproducten. Denk daarbij ook aan de ICT.

7. *Kennis en Innovatie*

Zet in op het versterken van kennisontwikkeling en kennisdoorstroming voor agrarische ondernemers, daar waar het gaat om de bijdrage die zij kunnen leveren aan het realiseren van publieke doelen, middels:

- het inrichten van een provinciale uitvoeringsorganisatie voor innovatieprogramma's op het gebied van landbouw, natuur en landschap;
- het laagdrempelig toegankelijk maken van de inzet van provinciale agrovouchers en innovatiebudgetten;
- het verbeteren van de doorstroming van kennis en het regionaal uitrollen van bestaande kennisnetwerken (Agriconnect, Melkvee Academie, VarkensNet, PaardenNet, Taskforce Multifunctionele Landbouw, enzovoort).

8. *Communicatie*

De provincie heeft belang bij continuïteit en medewerking van de land- en tuinbouw aan de realisatie van haar beleidsdoelstellingen. Om daarbij tot een meer pro-actieve setting te komen wordt aanbevolen dat er een intentieverklaring opgesteld en ondertekend wordt, waarin provincie en LLTB met elkaar afspreken dat zij de aanbevelingen uit dit rapport in gezamenlijkheid verder vorm zullen geven en uit zullen werken.

Summary

Juggling with space in Limburg; Claims to space in rural Limburg

There has been increasing discussion between government authorities, the agricultural sector and social organisations in the province of Limburg about rural management with respect to the area required for agricultural production and other socially desirable objectives (green, blue as well as red issues). Frequently mentioned arguments vary from 'all land is needed for the desired continuity of the agricultural sector' to 'amending rural boundaries is not subject to discussion'. Limburg is the scene of repeated discussions between the various interests, per situation, per sector and per region. Using strategic research, the province of Limburg wanted to gain insight and support regarding the measures and instruments that were lacking or not sufficiently available in provincial policy to enable the agricultural sector in Limburg to dynamically take on tasks to achieve landscape, nature, environment and water objectives. This report discusses that research.

The research was divided into three phases. The first phase consisted of a desk study which investigated the structure of agriculture and horticulture in Limburg and the use of space, now and in the future. In this phase, instruments for social services by the agricultural sector were also analysed. In the second phase, three area sessions were held during which people from inside and outside the agricultural sector in Limburg were involved in listing what existing and new instruments could best be used to steer developments in rural Limburg and what conditions these instruments should fulfil. In the third phase, in consultation with the interested parties, an agenda for agriculture, nature and landscape in Limburg was drawn up. This should be regarded as a gesture by the province towards the sector to enable agriculture to play a greater role in interpreting claims to space for public purposes. This should give the sector real scope for co-implementing public goals in the environs.

In this report, chapter 2 starts by discussing the structure of agriculture and horticulture in Limburg, making a comparison in time and with the rest of the Netherlands. After reaching several conclusions, chapter 3 considers the future of agriculture and horticulture in Limburg and the influencing factors, such as EU agricultural policy reform. This chapter concludes with comments about the future of the various sectors in the province. In chapter 4, we look at the use of

land in the province of Limburg and the claims made on it from various angles. These claims are first subjected to a critical analysis. Based on a confrontation matrix, it is then indicated in which areas agriculture can or cannot resist such claims. In chapter 5, we explore the subject of agriculture and social services, and in particular which green and blue services agriculture can provide society as a whole and how it can be rewarded. Based on design sessions with stakeholders from the province, this chapter then indicates what possibilities and limiting conditions are deemed to exist in the province itself. In chapter 6, this results in a proposal for an agenda for agriculture, nature and landscape in Limburg, with which it can further fulfil its role as primary manager of the rural area in a contemporary manner. The report concludes in chapter 7 with various conclusions and recommendations.

The main structural characteristics of agriculture and horticulture in Limburg are as follows:

- In 2008, there were over 5000 farms and horticultural holdings in Limburg (7% of the total number of farms and horticultural holdings in the Netherlands as a whole);
- In Limburg, there are relatively more horticultural holdings and intensive livestock farms than in the Netherlands as a whole; in dairy and arable farming, the reverse is true;
- In Limburg, there was a slightly greater decline in the number of farms and horticultural holdings in the period 2000-2008 than in the Netherlands as a whole;
- In North Limburg, the agricultural structure is slightly better than in Central and South Limburg, in the sense that North Limburg tends to have larger and more intensive farms;
- The successor situation in North and Central Limburg is slightly less favourable than in the Netherlands as a whole; in Southern Limburg, it is slightly more favourable;

Characteristic developments in the agricultural sector are:

- There is more attention for expansion on farms and horticultural holdings in South Limburg than in North and Central Limburg;
- There are relatively more successors in South Limburg than in North and Central Limburg;
- The average farm in Limburg is 5 hectares smaller than in the Netherlands as a whole;

- The decline in cultivated land is slightly greater in Limburg than on average in the Netherlands as a whole (over the past 8 years around 375 hectares/year);
- There is a relatively stronger decline in the number of dairy cows in Limburg than in the Netherlands as a whole; the number of pigs is declining less fast in a relative sense.

If we now consider the trends and future expectations relating to the agricultural sector, we see that scale increases and production for the global market are dominant developments for the coming years. This is expected to lead to three developments in farming: scale increase, depth and expansion. Combinations are also possible. Large farms will find it relatively easy to continue because they have a stronger position in the chain and are cost-price oriented. Smaller farms will tend to disappear or expand. Medium-sized farms will tend to enter into new alliances (cost price reduction and chain cooperation). Furthermore, the agricultural and horticultural sectors in Limburg are in a reasonably strong position, in the sense that a relatively large number of farms are still viable and have future prospects. There are still some threats, but also sufficient opportunities.

In this study, the researchers conclude that the total claim to space from non-agricultural use functions in Limburg will amount to roughly 15,000 hectares for the coming 10 years. This is around 15% of the current agriculture and horticulture land in the province. The implementation of the National Ecological Network (NEN) will use nearly 11,000 hectares and is as such the biggest shareholder. In 2009, the Limburg Agricultural and Horticultural Association (LLTB) studied the claims to space on agricultural land in the province. It is of the opinion that at least 25,000 hectares of agricultural land in Limburg will be allocated to non-agricultural functions in the province of Limburg, a quarter of the current acreage. The LLTB bases this forecast on the hard and soft claims which it listed with the help of its members in municipalities in Limburg and other involved parties. It proved difficult to explain why there are such large differences between the analysis in this report and the analysis of LLTB. This report used the available provincial data and those of NIROV's New Map of the Netherlands which records all municipal building plans in our country. The LLTB charted the hard and soft claims at municipal level, which therefore include claims which were not yet hard, but which were floating above 'the market'. These are often still plans, whether or not expressed in concrete terms, which can cause uncertainty among farmers about their future, making them unable to develop their farms as they would wish. Some of the plans charted by the LLTB

also have a longer lead time than 10 years and there are also the occasional duplications. The fact remains that agriculture and horticulture in Limburg will face considerable claims to space in the coming years.

The study shows that, divided over the province, in rural northwest of Limburg the claim to space from other public goals is relatively small. This is also the part of the province where the relatively stronger agricultural areas are located. Here agriculture is expected to tend towards scale increases. In southern Limburg (Heuvelland (the hill region) and Echt-Roerdalen), the claim to space from outside agriculture is generally quite small, but the sector is rather less well structured. In these 'gap areas', developments in the agricultural sectors currently located there will not impact strongly on the land market. There is relatively less need for land here than in other areas and in combination with the relatively low demand for land from non-agricultural functions, there may be potential for new agricultural sectors or farm expansion in these areas. Things can go either way. There are certainly opportunities for agriculture if it responds to these kinds of developments. In the Heuvelland, we already see this happening through the relatively large number of farms which have expanded. In the areas around the towns in North and Central Limburg and along the River Meuse, there is a relatively large demand for space from non-agricultural functions. In some areas, this contrasts with strong demand from agriculture for land (hot-spot areas) or even less strong demand, whereby those areas slowly change in character (transition areas). The dominant trend in agriculture in both areas will mainly be scale increases and intensification, but function combinations certainly offer opportunities in the hotspot areas (for example urban agriculture).

From the inventory of generic instruments and provincial initiatives related to agriculture and social services in chapter 5, it appears that in practice there is already great potential in this area. It is now time to contextualise and concretise this potential. This chapter contains several proposals based on design sessions with the parties involved. This particularly concerns the shaping of town-country relations, agricultural nature management, agriculture and energy, 'green perception' and landscape maintenance (including its financing). This shows that with regard to the subject agriculture and social services, agricultural entrepreneurship must be central. Income certainty is also essential in that field for the farmers concerned. The sector is apparently prepared and able to be oriented towards social services, but it must offer sufficient prospects. Cooperation with government authorities and other rural lobby groups must also be central and supported by reformed and creative policy instrumentation. This chapter contains some initiatives in the form of concrete recommendations to accelerate the implementation of the NEN in Limburg, for example the actualisa-

tion of the NEN and the POG (*Provinciale Ontwikkelingszone Groen*, provincial rural development zone), the further shaping and use of the Quality Menu for this purpose, financing the plan claims from NEN funds, strengthened use of private nature management and the use of technical measures for maintaining the production potential of agriculture outside the NEN (agriculture compensation). These subjects are discussed in chapter 6.

In chapter 6, a proposal is made for an agenda for agriculture, nature and landscape in the province of Limburg. For this purpose, based in part on the previous chapters, a number of actions and activities are developed which can be seen as an 'offer' by the province towards agriculture and horticulture in the region to focus concretely on the important role fulfilled by the sector in the management of the rural area.

In this chapter, eight action points are formulated. For each action point, a problem is first outlined. A possible solution is formulated and the pros and cons and associated limiting conditions analysed. The expected effects and critical factors of the proposed solutions are also outlined. Each action point ends with the formulation of proposals for concrete actions, for both the short and longer term. The resulting recommendations are given in chapter 7.

From the above, the following general recommendations emerged with regard to the province of Limburg:

- Be more conscious and economical with the space in the environs, particularly by striving towards combinations of public goals (multi-faceted use of space);
- Achieve public objectives in the environs based on incentives on the one hand and regulation on the other. Take an innovative approach herein;
- As an important manager/owner, let agriculture play a leading role in achieving public goals. It is up to the sector itself to take these opportunities by acting pro-actively. However, the province can play a stimulating and supporting role here;
- As the province, aim to achieve a financially sustainable landscape fund from which green-blue services of farmers can be financed;
- Discuss the conclusions and recommendations from this report with the various area parties, lobbyists and managers, also from social organisations, aimed at producing socially-supported solutions.

These general recommendations have been translated into eight spearheads, to which the province could also link a number of actions. This concerns the following subjects and actions:

1. Further development Quality Menu

Apply the principle of 'economic land use' as a starting point for achieving public objectives in the environs and focus on the principle of multi-faceted use of space (win-win) (function combinations instead of displacement). Expand the Quality menu package by adding agricultural structural measures and agricultural compensation.

2. Appointment Landscape Fund Limburg

Appoint a Landscape Fund Limburg which can provide long-term financing of services provided by farmers with respect to nature and landscape. Base this on the existing Green Blue Services Catalogue and, in collaboration with the local parties involved, also give this a regional element. Water authorities (water authority tax), municipalities (immovable property tax/tourist tax) and the province (provincial surcharge) must provide an annual and long-term financial contribution to this fund.

3. Actualisation NEN and POG

The following attention points are important here:

- Actualise the NEN and the POG;
- Speed up the realisation of the NEN by means of the following measures:
 - Stimulate the transition in agricultural operations to the 'nature farmers' as farm system (see also the action point Knowledge and Innovation);
 - If necessary, use the instrument of full compensation to create scope for land acquisition or relocation of farms from the NEN elsewhere;
 - Make more money and hectares available for the provincial regulation Private Nature Management;
 - Adopt structural measures (regulation farm termination in the NEN and regulation relocation land-based farms).
- Strengthen the communication around the POG and the options available for permanent agricultural activities, perhaps in combination with green-blue services.

4. Agricultural structural measures

Adopt a set of measures aimed at strengthening the agricultural structure in the province, consisting of:

- Setting up a farm relocation regulation for land-based farms;
- Land acquisition for public goals based on full compensation;
- Creating new farming locations.

The aim is to strengthen the development of agriculture and horticulture and achieve a downwards movement of areas with high environmental pressure to areas with low environmental pressure.

5. *Agricultural compensation*

This concerns the development of a cohesive package for agricultural structural improvement in those areas where interventions are essential to achieve public goals, for example stream restoration. This could involve the use of the same instruments in the area such as plot exchange, plot organisation (surface level, sprinkling and drainage) and improving the quality of the soil (land type and soil regeneration), aimed at retaining optimum production potential (agricultural compensation) for agriculture in the area. Develop this proposal in conjunction with the LLTB.

6. *Multifunctional agriculture*

Introduce a tender (or incentive scheme) for farmers to draw up a farm expansion plan (improvement plan) involving a strength/weakness analysis of the farmer, the expansion activities on the farm and the opportunities in the environment, resulting in an improvement plan (including indications of costs and risk factors). The target group comprises farmers who wish to optimise their expansion activities aimed at contributing to achieving public objectives. Also supply an investment contribution to strengthen distribution and logistics regarding sales of local products. Also consider the ICT.

7. *Knowledge and Innovation*

Focus on strengthening knowledge development and knowledge flow for farmers with regard to the contribution they can provide to achieving public objectives, by:

- Setting up a provincial executive organisation for innovation programmes for agriculture, nature and landscape;
- Lowering the threshold of using provincial agro vouchers and innovation budgets;
- Improving the flow of knowledge and the regional rollout of existing knowledge networks (Agriconnect, Melkvee Academie, VarkensNet, PaardenNet, Taskforce Multifunctionele Landbouw, etcetra.)

8. *Communication*

The province has an interest in continuity and the cooperation of agriculture and horticulture to achieving its policy objectives. In order to create a more pro-active setting, it is recommended that a statement of intention is drawn up and signed, in which the province and LLTB agree to further shape and develop the recommendations in this report in collaboration.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond en doelstelling

Ruimte is schaars in Nederland en ook in Limburg. De landbouw is nog steeds de belangrijkste eigenaar en gebruiker van de beschikbare ruimte in het landelijk gebied, maar er liggen ten aanzien van natuurbescherming en recreatie, energieproductie, waterbeheer en industriële en stedelijke ontwikkeling nieuwe ruimtelijke opgaven conform (inter)nationaal en provinciaal beleid. Dit betekent dat naast toekomstige functiewijzigingen op grond van dit beleid de landbouw in veel gevallen de beschikbare ruimte moet delen met andere functies en waar mogelijk functies moet combineren om de vitaliteit, functionaliteit en identiteit van het platteland te waarborgen. In de praktijk blijken er knelpunten op te treden met betrekking tot grondverwerving ten behoeve van functiewijziging (onder andere realisatie EHS) en met betrekking tot het instrumentarium ten behoeve functiecombinaties.

In de provincie Limburg is er steeds meer discussie tussen overheden, landbouwsector en maatschappelijke organisaties over de inrichting van het landelijk gebied in relatie tot de landbouwproductieruimte en andere maatschappelijke gewenste opgaven (groene, blauwe, maar ook rode opgaven). Vaak genoemde argumenten variëren daarbij van 'alle grond blijft nodig voor de gewenste continuïteit van de landbouwsector' tot 'aanpassing van natuurbegrenzingsen komt niet ter sprake'. In de provincie is er sprake van een speelveld waarin per situatie, per sector en per regio de discussie tussen de diverse belangen zich herhaalt. De provincie Limburg wil graag door uitvoering van een strategisch onderzoek inzicht en ondersteuning in de vraag welke maatregelen en instrumenten ontbreken c.q. tekortkomen in het provinciale beleid om de landbouwsector in Limburg taken voor de (mede)realisatie van landschap, natuur, milieu en wateropgaven met verve op te laten pakken. Het is gewenst om de huidige discussie om te buigen naar een gezamenlijke opgave met een ontwikkelingsgerichte uitwerking van de verschillende belangen.

1.2 Methode van onderzoek

Het onderzoek was opgedeeld in 3 fasen, te weten:

A. *Analyse*

Deze fase bestond uit een deskstudie waarin de structuur van de Limburgse land- en tuinbouw en het ruimtegebruik, nu en in de toekomst bekeken zijn. Ook zijn in deze fase instrumenten voor maatschappelijke diensten van de landbouwsector geanalyseerd.

B. *Ontwerp*

In deze fase is via 3 gebiedssessies in overleg met een aantal betrokkenen van binnen en buiten de landbouwsector in Limburg geïnventariseerd welke bestaande en mogelijk ook nieuwe instrumenten het best gebruikt kunnen worden met betrekking tot de sturing van de ontwikkelingen in het landelijk gebied in Limburg en aan welke randvoorwaarden die instrumenten eventueel moeten voldoen

C. *Proces*

In deze fase zijn de resultaten uit de analyse- en ontwerpfase besproken met de diverse gebiedspartijen, belangenbehartigers en bestuurders met als doel om te komen tot gezamenlijk gedragen oplossingsrichtingen. Dit heeft geresulteerd in het opstellen van een agenda voor landbouw, natuur en land-schap, die in hoofdstuk 6 van deze studie weergegeven wordt.

1.3 Opbouw van het rapport

In dit rapport wordt in hoofdstuk 2 eerst ingegaan op de structuur van de land- en tuinbouw in Limburg, waarbij zowel een vergelijking gemaakt wordt in de tijd als die met de rest van Nederland. Na enkele conclusies op dat vlak wordt in hoofdstuk 3 ingegaan op de toekomst van de land- en tuinbouw in Limburg en de factoren die daarop van invloed zijn, waaronder de herziening van het EU-landbouwbeleid. Het hoofdstuk wordt afgesloten met enkele opmerkingen over de toekomst van de verschillende sectoren in de provincie. In hoofdstuk 4 gaan we in op het grondgebruik in de provincie Limburg en de claims die daar vanuit verschillende invalshoeken voor gelden. Daarbij worden die claims in eerste instantie aan een kritische beschouwing onderworpen en vervolgens wordt op basis van een confrontatiematrix aangegeven in welke gebieden de landbouw al dan niet goed bestand is tegen dergelijke claims. In hoofdstuk 5 wordt ingegaan op het onderwerp landbouw en maatschappelijke diensten. Daarbij wordt met name gezien welke groene en blauwe diensten de landbouw aan de samenleving

als geheel kan verlenen en hoe zij daarvoor beloond kan worden. Vervolgens wordt in dit hoofdstuk op basis van enkele ontwerpssessies met betrokken stakeholders uit de provincie aangegeven welke mogelijkheden en randvoorwaarden men daarvoor in de provincie zelf ziet. In hoofdstuk 6 resulteert het geheel in een voorstel voor een agenda voor landbouw, natuur en landschap waarmee de landbouw haar rol als primaire beheerder van het landelijk gebied op een eigentijdse manier verder in kan vullen. Het rapport wordt in hoofdstuk 7 afgesloten met enkele conclusies en aanbevelingen.

2 Stand van zaken landbouwstructuur in Limburg

2.1 Structuurkengetallen van de landbouw in Limburg

Op basis van een analyse van de gegevens uit de CBS-Landbouwtelling vanaf 2000 wordt in de hierna volgende tabellen een globale schets gegeven van de huidige stand van zaken in de agrarische sector in Limburg. Om te beginnen worden in tabel 2.1 enkele structuurkengetallen van de Limburgse land- en tuinbouw weergegeven, mede in relatie tot Nederland als geheel.

Kernpunten uit tabel 2.1 zijn de volgende:

- In 2008 bevonden zich ruim 5.000 agrarische bedrijven in Limburg; dat is 7% van totaal Nederland (75.160);
- Alle belangrijke agrarische sectoren zijn in Limburg te vinden;
- Tuinbouw en intensieve veehouderij zijn in Limburg van groter belang dan in heel Nederland;
- Melkveebedrijven en graasdierbedrijven zijn minder vertegenwoordigd in Limburg, vergeleken met Nederland als geheel;
- De afname van het aantal bedrijven was in de periode 2000-2008 in Limburg iets groter dan in Nederland als geheel, vooral in de periode 2000-2004;
- De afname van het aantal melkveehouderijbedrijven en het aantal melkkoeien was in Limburg groter dan landelijk;
- Vooral kleinere bedrijven (16-40 nge) en middengrote bedrijven (100-150 nge) verdwenen in Limburg relatief veel in de afgelopen 8 jaar;
- In 2008 was 20% van de Limburgse bedrijven groter dan 150 nge, tegen 15% in Nederland;
- Limburg beschikt met 103.000 ha cultuurgrond over 5% van het landelijk areaal, waarvan ruim de helft akkerbouw en slechts 1/5 deel grasland;
- De afname van het areaal grasland was in Limburg groter dan landelijk. Dat komt grotendeels door de statistische verschuiving van tijdelijk grasland naar akkerbouw vanaf 2006;
- Het aandeel opengrondsgroenten in Limburg is tweemaal zo groot als landelijk (11% ten opzichte van 5%);
- Het aandeel van de varkensstapel in Limburg is in de afgelopen 8 jaren verder toegenomen tot bijna 15%. De varkensbedrijven zijn ook groter dan gemiddeld in Nederland.

Tabel 2.1 Ontwikkeling structuurkengetallen van agrarische bedrijven in Limburg en Nederland													
	Limburg			Totaal		Idem per		Totaal Nederland		Totaal		Idem per	
	2000	2004	2008	mutatie (%)		jaar (%)		2000	2008	mutatie (%)	2008	2000	
				2008	2000	2008	2000						
Aantal bedrijven													
Totaal land- en tuinbouw, ww.	6.950	5.770	5.140	-26	-3,7	-26	-3,7	97.480	75.160	-23	-3,2	-23	-3,2
- akkerbouwbedrijven	1.160	1.090	940	-19	-2,6	-19	-2,6	13.750	11.180	-19	-2,6	-19	-2,6
- melkveebedrijven	830	640	540	-35	-5,2	-35	-5,2	26.820	18.590	-31	-4,5	-31	-4,5
- intensieve veehouderij	990	710	650	-34	-5,1	-34	-5,1	8.380	5.540	-34	-5,0	-34	-5,0
- ov. graasdierbedrijven	940	890	880	-6	-0,8	-6	-0,8	20.260	20.290	0	0,0	0	0,0
- glastuinbouwbedrijven	730	540	430	-41	-6,4	-41	-6,4	8.420	5.080	-40	-6,1	-40	-6,1
- ov. tuinbouwbedrijven	1.110	950	920	-17	-2,3	-17	-2,3	10.000	7.800	-22	-3,1	-22	-3,1
- gecombineerde bedrijven	1.190	950	790	-34	-5,0	-34	-5,0	9.850	6.680	-32	-4,7	-32	-4,7
Oppervlakte (x 1.000 ha)													
Totaal cultuurgrond, ww.	106,4	103,4	103,4	-3	-0,4	-3	-0,4	1.930,0	1.919,0	-1	-0,1	-1	-0,1
- Grasland a)	35,0	31,7	21,6	-38	-5,8	-38	-5,8	1.011,9	827,8	-18	-2,5	-18	-2,5
- mais	15,3	13,5	15,0	-1	-0,2	-1	-0,2	205,3	241,7	18	2,1	18	2,1
- Akkerbouw	43,1	43,4	54,5	26	3,0	26	3,0	600,8	751,6	25	2,8	25	2,8
- opengrondsgroenten	12,2	13,1	11,2	-8	-1,0	-8	-1,0	101,4	87,9	-13	-1,8	-13	-1,8
- glastuinbouw	0,8	0,8	0,9	14	1,7	14	1,7	10,5	10,0	-5	-0,6	-5	-0,6

Tabel 2.1 Ontwikkeling structuurkengetallen van agrarische bedrijven in Limburg en Nederland (vervolg)

	Limburg			Totaal mutatie (%)		Idem per jaar (%)		Totaal Nederland		Totaal mutatie (%)		Idem per jaar (%)	
	2000	2004	2008	2008	2000	2008	2008	2000	2008	2008	2000	2008	2000
Aantal dieren (x 1.000)													
- melkkoeien	53,6	48,2	47,1			-12	-1,6	1.504,1	1.466,1		-3		-0,3
- fokvarkens	210,7	185,1	191,8			-9	-1,2	1.510,8	1.221,6		-19		-2,6
- vleesvarkens	798,0	718,1	766,6			-4	-0,5	6.504,5	5.839,0		-10		-1,3
- schapen	36,7	37,2	36,8			0	0,0	1.307,6	1.213,0		-7		-0,9
Verdeling van bedrijven naar omvang													
- 3-16 nge	1.726	1.495	1.325			-23	-3,3	23.827	19.608		-18		-2,4
- 16-40 nge	1.368	1.154	948			-31	-4,5	17.065	12.582		-26		-3,7
- 40-70 nge	1.057	817	680			-36	-5,4	16.224	10.621		-35		-5,2
- 70-100 nge	852	654	564			-34	-5,0	15.119	10.124		-33		-4,9
- 100-150 nge	910	734	603			-34	-5,0	13.520	10.602		-22		-3,0
- >150 nge	1.034	918	1.017			-2	-0,2	11.728	11.623		-1		-0,1

a) Vanaf 2006 valt tijdelijk grasland onder akkerbouw.

Bron: Landbouwtelling.

De structuurkengetallen van de land- en tuinbouw in Limburg kunnen ook worden uitgesplitst naar de regio's Noord-, Midden- en Zuid-Limburg. De gebruikte gebiedsindeling is gebaseerd op de zogenaamde 'COROP-indeling'. Elk COROP-gebied is een samenvoeging van gemeenten. De naam COROP komt van Coördinatie Commissie Regionaal onderzoeksprogramma. Dit was de naam van de commissie die in 1971 de indeling van Nederland in COROP-gebieden ontwierp. In totaal zijn er in Nederland 40 COROP-gebieden. De COROP-indeling voor Noord-, Midden- en Zuid-Limburg ziet er per 01-01-2009 als volgt uit:

37	Noord-Limburg	Arcen en Velden, Beesel, Bergen, Gennep, Helden, Horst aan de Maas, Kessel, Maasbree, Meerlo-Wanssum, Meijel, Mook en Middelaar, Sevenum, Venlo, Venray
38	Midden-Limburg	Echt-Susteren, Leudal, Maasgouw, Nederweert, Roerdalen, Roermond, Weert
39	Zuid-Limburg	Beek, Brunssum, Eijsden, Gulpen-Wittern, Heerlen, Kerkrade, Landgraaf, Maastricht, Margraten, Meerssen, Nuth, Onderbanken, Schinnen, Simpelveld, Sittard-Geleen, Stein, Vaals, Valkenburg aan de Geul, Voerendaal

Tabel 2.2		Aantal bedrijven per grootteklasse naar gebied in 2008					
	Nge-klasse						Totaal
	<16 nge	16-40	40-70	70-100	100-150	>150	
Noord-Limburg	479	357	263	257	298	703	2.357
Midden-Limburg	461	283	203	184	203	258	1.592
Zuid-Limburg	385	308	214	123	102	56	1.188
Totaal Limburg	1.325	948	680	564	603	1.017	5.137
Totaal Nederland	19.608	12.582	10.621	10.124	10.602	11.623	75.160
Limburg in % van Nederland	6,8	7,5	6,4	5,6	5,7	8,7	6,8

Bron: Landbouw telling.

Tabel 2.3 **Verdeling van aantal nge naar bedrijfstype**

	Noord-Limburg	Midden-Limburg	Zuid-Limburg	Limburg	Totaal
Totaal aantal nge, ww.	428.715	139.568	56.937	625.220	7.354.088
- akkerbouw (%)	2	6	19	4	8
- melkvee (%)	6	14	30	10	27
- intensief (%)	14	28	3	16	9
- ov. graasdieren (%)	2	6	13	4	7
- glastuinbouw (%)	46	6	0,3	33	25
- overig tuinbouw (%)	21	24	18	22	16
- combinaties (%)	9	17	16	11	7

Bron: Landbouwtelling.

Tabel 2.4 **Verdeling van aantal nge naar sectoren in 200**

	Noord-Limburg	Midden-Limburg	Zuid-Limburg	Limburg	Totaal Nederland
Totaal aantal nge, ww.	428.715	139.568	56.937	626.153	6.738.648
- akkerbouw (%)	4,4	13,2	27,5	8,4	11,3
- tuinbouw in open grond (%)	21,1	25,8	19,9	22,0	15,2
- tuinbouw onder glas (%)	34,2	4,7	0,8	24,6	24,3
- grasland (%)	0,5	1,4	5,6	1,2	2,3
- rundvee (opfok, melkkoeien, vleesvee) (%)	6,9	18,1	35,2	12,0	31,8
- paarden en pony's (%)	1,0	2,9	6,2	1,9	2,2
- lammeren en schapen (%)	0,1	0,2	0,5	0,2	0,5
- geiten (%)	0,2	0,7	0,3	0,3	0,3
- varkens (%)	11,7	17,5	2,4	12,1	6,7
- pluimvee (%)	3,9	13,1	1,5	5,7	2,6
- konijnen (%)	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
- edelpelsdieren (%)	1,6	0,2	0,2	1,2	0,6
- diversen (%)	14,4	2,1	0,0	10,3	2,2

Bron: Landbouwtelling.

Hieruit vallen de volgende hoofdpunten te destilleren:

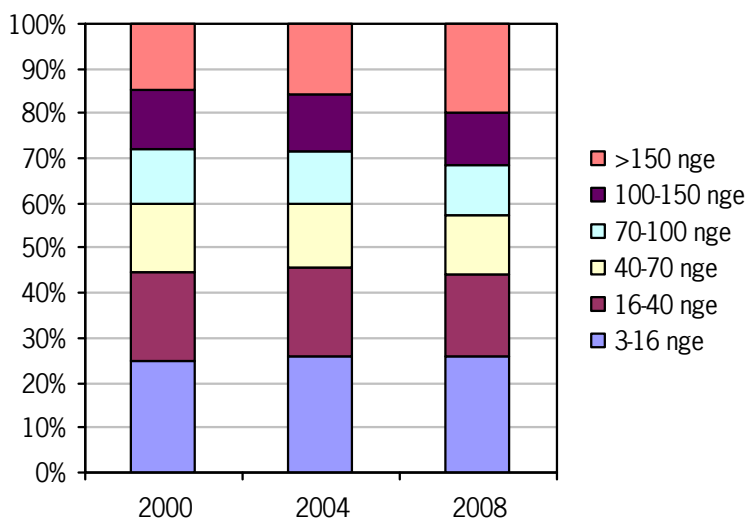
- In Noord-Limburg bevindt zich bijna de helft van het aantal agrarische bedrijven in Limburg;
- Limburg heeft in 2008 relatief veel bedrijven in de grootteklassen 16-40 nge en >150 nge per bedrijf;
- Binnen Limburg zijn er duidelijke verschillen in landbouwstructuur tussen de drie onderscheiden deelgebieden aan te geven;
- De grootste bedrijven vinden we in Noord-Limburg, terwijl in Zuid-Limburg relatief meer kleinere bedrijven voorkomen;
- In Midden-Limburg is de bedrijfsgroottestructuur, in tegenstelling tot Noord- en Zuid-Limburg goed vergelijkbaar met het landelijk gemiddelde.

2.2 Ontwikkelingen in de omvang van de agrarische bedrijven in Limburg

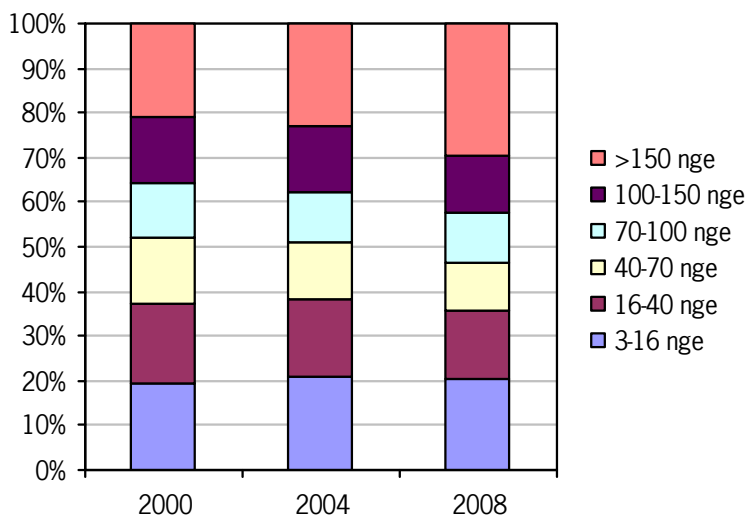
Tabel 2.5	Ontwikkeling van bedrijven per grootteklasse tussen in 2000 en 2008 (%)						
	Nge-klasse						Totaal
	<16	16-40	40-70	70-100	100-150	>150	
Noord-Limburg	-26	-41	-46	-37	-40	0	-29
Midden-Limburg	-16	-23	-34	-27	-26	-3	-21
Zuid-Limburg	-27	-22	-19	-37	-27	-15	-25
Totaal Limburg	-23	-31	-36	-34	-34	-2	-26
Totaal Nederland	-18	-26	-35	-33	-22	-1	-23

Bron: Landbouwtelling.

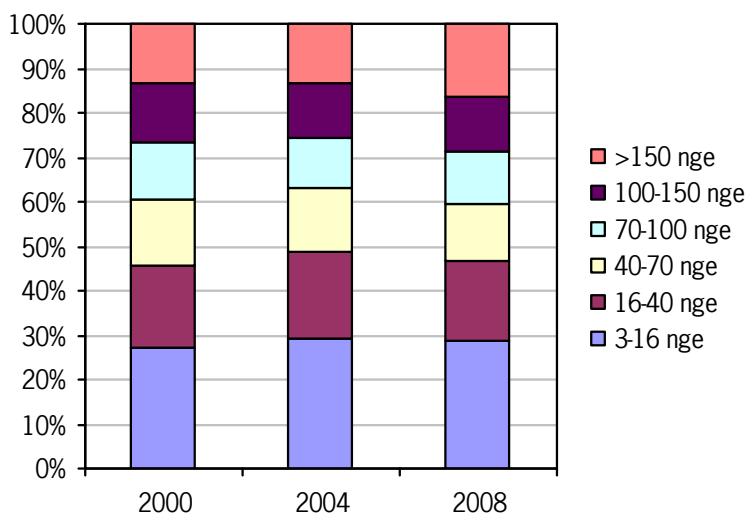
Figuur 2.1 Aandeel bedrijven per grootteklasse in Limburg (%)

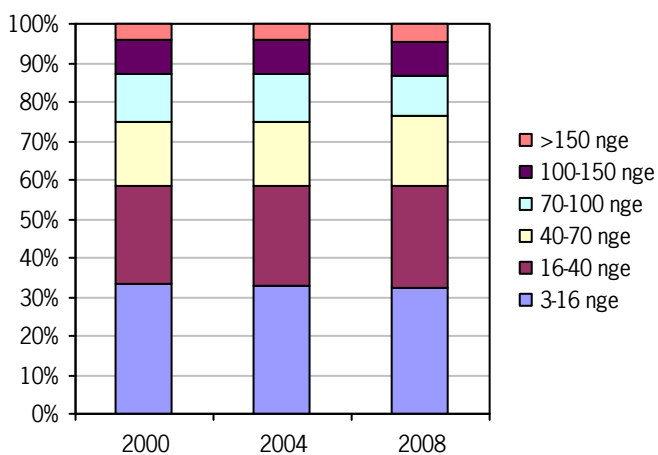
Figuur 2.2 Aandeel bedrijven per grootteklasse in Noord-Limburg (%)

Figuur 2.3 Aandeel bedrijven per grootteklasse in Midden-Limburg (%)

Figuur 2.4 Aandeel bedrijven per grootteklasse in Zuid-Limburg

Uit de tabel en de figuren vallen de volgende hoofdpunten te destilleren:

- Bij de afname van het aantal bedrijven sinds 2000 neemt Midden-Limburg een middenpositie in.
- De meeste bedrijven (29%) verdwenen in Noord-Limburg, met het zwaartepunt bij de middelgrote bedrijven. Alleen het aantal grote bedrijven (>150 nge) bleef per saldo gelijk.
- In Zuid-Limburg verdwenen over de gehele linie relatief veel bedrijven, ook bij de grotere bedrijven.

2.3 Verbreding in de Limburgse land- en tuinbouw

Op basis van de gegevens uit de CBS-Landbouwtelling is de onderstaande tabel samengesteld inzake het aantal bedrijven met verbredingsactiviteiten (dat wil zeggen activiteiten naast de primaire landbouwtaken, zie tabel 2.7) in Limburg en haar deelgebieden:

Tabel 2.6 Bedrijven in Limburg met verbredingsactiviteiten in 2008						
	Totaal aantal bedrijven	Bedrijven met verbreding	Idem in % van totaal	Bedrijven naar aantal verbredingsactiviteiten		
				1	2	3 of meer
Noord-Limburg	2.357	264	11	210	42	12
Midden-Limburg	1.592	177	11	134	33	10
Zuid-Limburg	1.188	414	35	273	102	39
Totaal Limburg	5.137	855	17	617	177	61
Totaal Nederland	75.160	12.264	16	9.075	2.261	928
Limburg in % van Nederland	6,8	7,0		6,8	7,8	6,6
Bron: Landbouwtelling.						

Hieruit kan het volgende geconcludeerd worden:

- In Noord- en Midden-Limburg doen veel minder bedrijven aan verbreding dan in Zuid-Limburg, zelfs minder dan in overig Nederland;
- Het totaal percentage Limburgse bedrijven met verbreding loopt dankzij Zuid-Limburg wel in de pas met het landelijk gemiddelde;
- Ruim 70% van de Limburgse bedrijven met verbreding heeft slechts 1 verbredingsactiviteit, maar in Zuid-Limburg heeft eenderde deel van de bedrijven met verbreding 2 of meer verbredingsactiviteiten.

Vertaald naar de verschillende verbredingsactiviteiten levert dit het volgende beeld op:

Tabel 2.7		Aantal bedrijven met verbredingsactiviteiten a) naar gebied in 2008							
	Recreatie	Verwerking	Huisverkoop	Zorg	Stalling	Natuur	Energie	Loonwerk	Aquacultuur
Noord-Limburg	42	12	83	10	26	34	97	27	0
Midden-Limburg	33	11	68	15	35	53	5	16	0
Zuid-Limburg	82	22	120	15	67	211	2	83	1
Totaal Limburg	157	45	271	40	128	298	104	126	1
Totaal Nederland	2.147	696	2.188	638	2.105	5.249	1.583	2.075	18
Limburg in % van Nederland	7,3	6,5	12,4	6,3	6,1	5,7	6,6	6,1	5,6
a) Dit is de breedste definitie van verbreding, vaak worden stalling, loonwerk en aquacultuur niet meegenomen. Bron: Landbouwtelling.									

Uit de voorgaande tabel kan het volgende geconcludeerd worden:

- Bedrijven in Zuid-Limburg ondernemen relatief meer verbredingsactiviteiten dan in de twee andere Limburgse deelgebieden;
- Vooral recreatie, huisverkoop van producten en natuur zijn erg populair op veel bedrijven in Limburg, zeker vergeleken met Nederland als geheel.

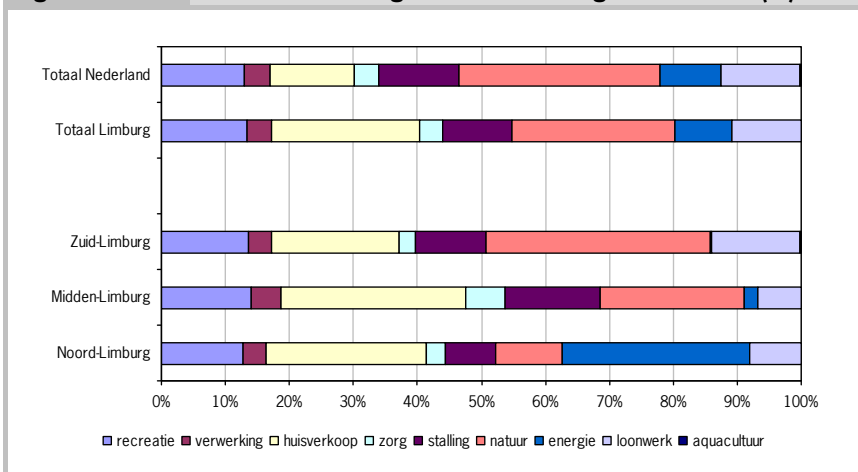
Uitgesplitst naar percentage van de verschillende verbredingsactiviteiten ten opzichte van het totaal ziet het beeld in Limburg er als volgt uit:

Tabel 2.8 Aantal uitgevoerde verbredingsactiviteiten naar gebied in 2008
in % van totaal

	Recreatie	Verwerking	Huisverkoop	Zorg	Stalling	Natuur	Energie	Loonwerk	Aquacultuur
Noord-Limburg	13	4	25	3	8	10	29	8	0
Midden-Limburg	14	5	29	6	15	22	2	7	0
Zuid-Limburg	14	4	20	2	11	35	0	14	0
Totaal Limburg	13	4	23	3	11	25	9	11	0
Totaal Nederland	13	4	13	4	13	31	9	12	0

Bron: Landbouwtelling.

Figuur 2.5 Aandeel verbredingsactiviteiten naar gebied in 2008 (%)

Bron: Landbouwtelling.

Hieruit kan het volgende geconcludeerd worden:

- Kleinere bedrijven in Zuid-Limburg verdienen ook bij door loonwerk voor derden, soms via hulp aan collega-boeren;
- De grotere bedrijven in Noord-Limburg concentreren zich veel minder op verbredingsactiviteiten. Wel is eigen energieopwekking belangrijk op bijna 100 bedrijven. Natuurbeheer heeft daar veel minder aandacht.

In tabel 2.8 wordt naast het aantal bedrijven en nge's per bedrijf ook ingegaan op de geschatte omzet in euro's van de verbredingsactiviteiten in de Limburgse land- en tuinbouw.

Tabel 2.8		Bedrijven met verbredingsactiviteiten en geschat aandeel van opbrengsten in 2008					
	Bedrijven met verbreding	Aantal nge totaal	Aantal nge per bedrijf	Verdeling van bedrijven (%) obv			Geschatte omzet verbreding **) (* miljoen euro)
				aandeel opbrengsten-verbreding			
				<10%	10-50%	>50%	
Noord-Limburg	264	87.913	333	64	21	15	7
Midden-Limburg	177	13.266	75	45	37	18	6
Zuid-Limburg	414	24.071	58	52	34	13	10
Totaal Limburg	855	125.250	146	54	31	15	23
Totaal Nederland	12.264	1.777.978	145	59	30	11	334
Limburg in % van Nederland	7,0	7,0		93	104	128	7
Bron: Landbouwtelling.							

2.4 Leeftijd van de agrariërs in Limburg en hun opvolgingssituatie

Tabel 2.9		Agrarische bedrijven in Limburg naar leeftijd en opvolging in 2008						
	Totaal aantal bedrijven	Bedrijven met rechtsvorm	Persoonlijke ondernemingen					Opvolgingspercentagetage (%)
			totaal	naar leeftijd oudste ondernemer				
				<50 jaar	>50, met opvolger	>50, zonder opvolger		
		totaal	vv. >65					
Noord-Limburg	2.357	276	2.081	952	240	889	216	21
Midden-Limburg	1.592	117	1.475	598	203	674	248	23
Zuid-Limburg	1.188	37	1.151	421	229	501	200	31
Totaal Limburg	5.137	430	4.707	1.971	672	2.064	664	25
Totaal Nederland	75.160	4.064	71.096	29.255	11.424	30.417	9.818	27
Limburg in % van Nederland	6,8	10,6	6,6	6,7	5,9	6,8	6,8	90
Bron: Landbouwtelling.								

Hieruit kan het volgende geconcludeerd worden:

- Het aantal bedrijven met een opvolger is in Limburg iets lager dan gemiddeld in Nederland;
- Binnen Limburg is Zuid-Limburg het gebied met relatief de meeste aanwezige opvolgers (31%). Dat is opmerkelijk omdat in Zuid-Limburg de bedrijven gemiddeld kleiner zijn dan in Noord-Limburg.

2.5 Grondgebruik in de Limburgse land- en tuinbouw

Tabel 2.10 Gebruik van cultuurgrond in Limburg in 2008							
	Oppervlakte cultuurgrond						Oppervlakte per bedrijf
	totaal	grasland	maïs	akkerbouw	tuinbouw open grond	tuinbouw onder glas	
Noord-Limburg	40.403	7.032	5.972	19.689	6.841	869	17,1
Midden-Limburg	33.576	6.371	5.560	18.647	2.943	56	21,1
Zuid-Limburg	29.409	8.242	3.514	16.209	1.439	5	24,8
Totaal Limburg	103.388	21.645	15.046	54.545	11.223	929	20,1
Totaal Nederland	1.919.032	827.810	241.727	751.555	87.903	10.038	25,5
Limburg in % van Nederland	5,4	2,6	6,2	7,3	12,8	9,3	78,8
Bron: Landbouwtelling.							

Hieruit kan het volgende geconcludeerd worden:

- Het areaal cultuurgrond bestaat in Limburg voor de helft uit akkerbouw; dat geldt voor alle drie deelgebieden;
- In Limburg komt relatief minder grasland voor vergeleken met geheel Nederland; dat geldt vooral voor Noord-Limburg;
- Tuinbouw in open grond is relatief belangrijk in Limburg;
- Tuinbouw onder glas vinden we vooral in Noord-Limburg;
- Het gemiddelde Limburgse bedrijf is ruim 5 ha kleiner dan in Nederland als geheel.

Tabel 2.11		Ontwikkeling van het areaal cultuurgrond tussen 2000 en 2008 (%)					
	Oppervlakte cultuurgrond						Oppervlakte per bedrijf
	totaal	grasland	maïs	akkerbouw a)	tuinbouw open grond	tuinbouw onder glas	
Noord-Limburg	-4	-46	0	31	-6	17	37
Midden-Limburg	2	-39	7	33	-10	4	29
Zuid-Limburg	-7	-29	-14	15	-15	-64	24
Totaal Limburg	-3	-38	-1	26	-8	15	31
Totaal Nederland	-1	-18	18	25	-13	-5	29
a) Vanaf 2006 valt tijdelijk grasland onder akkerbouw. Bron: Landbouwtelling.							

Hieruit kan het volgende geconcludeerd worden:

- De afname van het areaal cultuurgrond was in Limburg iets forser dan landelijk in de afgelopen 8 jaar;
- De verschuiving van grasland naar akkerbouw is vooral veroorzaakt doordat tijdelijk grasland vanaf 2006 meetelt als akkerbouwgewas;
- Het areaal maïs is in Limburg afgenomen, vooral in Zuid-Limburg, terwijl dat in Nederland als geheel juist gestegen is.

2.6 Ontwikkeling van de veestapel in Limburg in de periode 2000-2008

Tabel 2.12

Ontwikkeling van aantal dieren tussen 2000 en 2008

	2000						2008						Mutatie (%) 2008 tov 2000					
	Aantal melkkoelaien	Aantal fokvarkens	Aantal vleesvarkens	Aantal schapen	Aantal legghennen > 18 weken	Aantal vleeskuikens	Aantal melkkoelaien	Aantal fokvarkens	Aantal vleesvarkens	Aantal schapen	Aantal legghennen > 18 weken	Aantal vleeskuikens	Aantal melkkoelaien	Aantal fokvarkens	Aantal vleesvarkens	Aantal schapen	Aantal legghennen > 18 weken	Aantal vleeskuikens
Noord-Limburg	21.491	135.603	513.278	14.510	4.415.390	2.713.797	19.092	124.666	516.745	15.614	3.685.116	2.297.272	-11	-8	1	8	-17	-15
Midden-Limburg	16.219	67.917	256.719	11.095	4.189.660	1.773.564	15.337	63.984	236.310	11.750	4.189.263	1.213.383	-5	-6	-8	6	0	-32
Zuid-Limburg	15.889	7.220	27.981	11.089	214.270	10.600	12.720	3.160	13.500	9.477	248.628	9.800	-20	-56	-52	-15	16	-8
Totaal Limburg	53.599	210.740	797.978	36.694	8.819.320	4.497.961	47.149	191.810	766.555	36.841	8.123.007	3.520.455	-12	-9	-4	0	-8	-22
Totaal Nederland	1.504.097	1.510.843	6.504.540	1.307.557	32.573.000	50.936.625	1.466.134	1.221.571	5.838.974	1.212.956	32.923.020	44.357.773	-3	-19	-10	-7	1	-13
Limburg in % van Nederland	3,6	13,9	12,3	2,8	27,1	8,8	3,2	15,7	13,1	3,0	24,7	7,9						

Bron: Landbouwtelling.

Bron: Landbouwtelling.

Hieruit kan het volgende geconcludeerd worden:

- Het aantal melkkoeien in Limburg neemt de afgelopen jaren sterker af dan landelijk, vooral in Zuid-Limburg;
- De Limburgse varkensstapel is in de afgelopen 8 jaren verder toegenomen tot bijna 15% van de totale varkensstapel in ons land;
- Niettemin daalde het aantal varkens ook in Limburg sinds 2000, zij het minder sterk dan in geheel Nederland;
- Zuid-Limburg vormt daarop een uitzondering; daar nam de veestapel over de gehele linie veel sterker af.

2.7 Conclusies landbouwstructuur in Limburg

Belangrijkste structuurkenmerken van de land- en tuinbouw in Limburg zijn:

- In 2008 waren er ruim 5.000 land- en tuinbouwbedrijven in Limburg aanwezig (7% van totaal Nederland);
- Het aandeel tuinbouw- en intensieve veehouderijbedrijven is in Limburg groter dan in Nederland als geheel, bij de melkveehouderij en akkerbouw is dat andersom;
- De afname van het aantal bedrijven is in de periode 2000-2008 iets groter in Limburg (26%) dan in Nederland als geheel (23%);
- De landbouwstructuur is in Noord-Limburg iets beter dan in Midden- en Zuid-Limburg, in de zin dat er in Noord-Limburg wat meer grotere en intensieve bedrijven voorkomen;
- De opvolgings situatie in Noord- en Midden-Limburg is iets minder positief dan in Nederland als geheel, in Zuid-Limburg iets meer.

Kenmerkende ontwikkelingen in de agrarische sector in Limburg zijn de volgende:

- Er is meer aandacht voor verbreding op land- en tuinbouwbedrijven in Zuid-Limburg dan in Noord- en Midden-Limburg;
- Er zijn relatief meer opvolgers in Zuid-Limburg dan in Noord- en Midden-Limburg;
- Het gemiddelde Limburgse bedrijf is 5 ha kleiner dan in Nederland als geheel;
- De afname van het areaal cultuurgrond is in Limburg iets groter dan gemiddeld in Nederland als geheel (over afgelopen 8 jaar circa 375 ha/jaar);
- Het aantal melkkoeien neemt in Limburg relatief sneller af dan in Nederland als geheel; het aantal varkens neemt relatief minder snel af.

3 Toekomstperspectieven in de Limburgse land- en tuinbouw

3.1 Inleiding

In deze paragraaf gaan we in op de drijvende krachten die van invloed zijn en zullen zijn op de toekomst van de agrosector in de provincie Limburg. In zijn algemeenheid zijn een aantal factoren sterk bepalend voor de ontwikkeling van de land- en tuinbouw en de agrosector als geheel (of het agrocomplex) is een aantal factoren, te weten:

- vraagfactoren, zoals bevolking en inkomen;
- aanbodfactoren, zoals grond, arbeid en kapitaal;
- beleidsfactoren: landbouw, handel, milieu, natuur, ruimtelijke ordening.

Kenmerkende structurele ontwikkelingen in het agrocomplex in Nederland in het algemeen en Limburg in het bijzonder zijn vermindering van het aantal bedrijven, bedrijfsvergroting, productiviteitsgroei, verschuiving naar meer intensieve productierichtingen, een toenemende kapitaalintensiteit en inzet van vreemd vermogen en een daling van de reële prijzen van agrarische producten. Welvaartsgroei en technologische vernieuwingen zijn hierbij belangrijk; zij bepalen mede de ontwikkeling van vraag en aanbod van producten en productiefactoren. In deze paragraaf gaan we in op de factoren achter de ontwikkeling en de perspectieven van het agrocomplex in Limburg als geheel. Daarbij gaan we ook in het kort in op de toekomstverwachtingen per sector.

3.2 Vraag-, aanbod- en beleidsfactoren

Demografische ontwikkelingen

Ontwikkelingen op het gebied van bevolkingsgroei, -samenstelling en wensen op gebied van wonen, werken en consumeren hebben effect op de positie en de perspectieven van het agrocomplex. Deze factoren hebben invloed op het volume van de vraag naar voedsel, maar onder andere ook invloed op hoe het landelijk gebied wordt ingericht, waar concurrentie om ruimte is en welke producten op welke manier worden geproduceerd. Voor de perspectieven van het agrocomplex in Limburg in zijn algemeenheid zijn de volgende trends relevant:

- De wereldbevolking neemt in de periode 2005-2020 nog toe met ruim 1 miljard mensen; dit is met ruim 1% per jaar. De bevolking in de EU neemt in die periode slechts licht toe, vooral door een migratiesaldo. In geheel Europa wordt zelfs een bevolkingsafname verwacht (vooral door een krimp in Rusland). In Nederland groeit de bevolking wel, naar ruim 17 miljoen mensen in 2020. Vanaf 2020 zal de groei zeer beperkt zijn. Binnen Nederland groeit de bevolking vooral in het westen; daarbuiten zijn er gebieden met krimp. Voor Limburg liggen er wellicht wel kansen in de groei van de bevolking in het Roergebied.
- De samenstelling van de huishoudens verandert, er komen meer eenpersoonshuishoudens. Ook de bevolkingsopbouw verandert; het aandeel ouderen neemt toe (vergrijzing).
- Door de 'senioreneconomie' is er een groeiende vraag naar goederen en diensten voor ouderen, zoals recreëren in natuur en landschap, wonen in 'groene' omgeving, zorg (bijvoorbeeld zorgboerderijen).

Macro-economische groei en consumentenvoorkeuren

De prognoses voor de economische groei in de wereld voor de langere termijn zijn gunstig. De groei blijft in Europa, evenals wat betreft de bevolkingsomvang, wel achter bij die in de rest van de wereld, vooral in China, India, Brazilië en dergelijke. De groei van beide factoren (bevolking en economie) die van belang zijn voor de ontwikkeling van de vraag naar voedsel en dergelijke is dus het sterkst in die delen van de wereld met een groot aandeel in de wereldbevolking. Door de snelle inkomensgroei en verstedelijking in ontwikkelingslanden verandert het gevraagde voedselpakket aldaar in meer dierlijke producten (zuivel en vlees), meer groente en fruit, meer voedsel in verwerkte vorm. In westerse, rijkere landen worden bij verdere welvaartsgroei zaken als kwaliteit, imago, bereidingsgemak en gezondheid en 'duurzaamheidsaspecten' belangrijker.

Aanbodfactoren

Arbeid

Rond 1950 waren er nog meer dan een half miljoen mensen, destijds ongeveer 15% van de beroepsbevolking, werkzaam in de Nederlandse land- en tuinbouw. Dat aantal is fors gedaald, tot circa 200.000 mensen anno 2008, ofwel circa 3% van de beroepsbevolking.

Het totale agrocomplex met de daaraan gelieerde werkgelegenheid biedt overigens aan aanzienlijk meer mensen werk. Toch kan vooral in de (glas)tuinbouw in oogstperioden de beschikbaarheid van arbeid een knelpunt zijn. Het

aanbod van arbeidskrachten uit nieuwe lidstaten van de EU wordt hiervoor momenteel weliswaar benut, maar het is de vraag of dat op termijn ook zo zal blijven. Door verdergaande automatisering, mechanisering en robotisering zal de arbeidsbehoefte in de agrosector verder dalen.

Een aanzienlijk deel van de agrarische ondernemers is ouder dan 50 jaar en heeft geen (potentiële) opvolger. Dit geldt ook voor Limburg (zie gegevens Landbouwtelling). Voor het aanbodvolume van producten zal dit, gezien de ontwikkelingen in het verleden, geen negatief effect hebben; de in productiecapaciteit uitbreidende 'blijvers' nemen de productie van de 'wijkers' over.

Grond

De afname van de oppervlakte landbouwgrond in Nederland was de afgelopen 15 jaar gemiddeld ongeveer 0,3% per jaar, ofwel in totaal zo'n 5 tot 6.000 ha. Voor Limburg wordt daar in het volgende hoofdstuk nader op ingegaan. Door de regelgeving op het gebied van de ruimtelijke ordening, met een vastgestelde agrarische bestemming voor grote delen van het buitengebied, kent de landbouw op dit punt nog een zekere bescherming. Dit kan door ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening verandering ondergaan (zie ook de beleidsfactoren), waardoor de afname van het landbouwareaal kan versnellen.

Bij het verlies van landbouwgrond ten behoeve van andere bestemmingen gaat het voor een deel om in agrarisch opzicht hoogwaardige, voor veel gewassen geschikte, zeer productieve grond. Het verlies van dergelijke grond kan specifiek beperkend zijn voor het aanbod vanuit Nederland van bepaalde gewassen. Pootaardappelen en ook bloembollen zijn hiervan voorbeelden. Voor Limburg kan de beschikbaarheid van geschikte grond voor bepaalde teelten (met name de glastuinbouw) een cruciaal punt zijn bij de keuzes in het ruimtelijk beleid.

Voor delen van Limburg, waar de landbouw onder 'druk' staat van steden en claims wat betreft recreatie en natuur, kan het vertrek van agrarische ondernemers verschillende effecten hebben: (a) er ontstaat meer ruimte voor de bedrijfsontwikkeling van de blijvers en (b) er resteren te weinig levensvatbare bedrijven met jongere, ambitieuze ondernemers. Het eerste kan wenselijk zijn, het verhoogt de kansen van bedrijven om vitaal, levensvatbaar te blijven. Het tweede kan het risico inhouden dat de landbouw in het gebied 'wegkwijnt'. Eerder in dit hoofdstuk is evenwel aangetoond dat het met het laatste in Limburg wel meevalt. Maar in delen van de provincie moet men hier wel alert op blijven.

Beleidsfactoren

Het algemene beleid dat van invloed is op de ontwikkeling van het agrocomplex in Limburg is erg divers en heeft betrekking op veel verschillende onderwerpen. Onderscheid kan hierbij worden gemaakt tussen het internationale beleid (WTO en het landbouwbeleid van de EU) en het beleid dat meer in nationaal en provinciaal kader wordt bepaald.

Op veel beleidsterreinen is de rol van de nationale overheid en van provincies, gemeenten, waterschappen en dergelijke belangrijk voor de agrarische bedrijvigheid en de agroketens in Nederland en dat zal zeker ook in de toekomst zo blijven. We gaan hier in het onderstaande verder op in.

WTO: naar een vrijere wereldhandel

De voortgang van de in het jaar 2001 gestarte Doha-ronde en de uitkomst van de onderhandelingen tussen meer dan 150 landen is nog (steeds) onzeker. Voor de landbouw wordt, in het verlengde van eerdere resultaten (GATT), een verdere liberalisatie van de internationale handel door vermindering van de importbescherming en de afschaffing van exportsubsidies verwacht. Ook afspraken over de voorwaarden voor het verlenen van interne steun aan de landbouw zijn van belang (zogenaamde groene box), onder meer voor het GLB. 'Consumer concerns' (waaronder voorwaarden inzake milieu, arbeid, dierenwelzijn) maken weliswaar geen onderdeel gaan uit van de (te verwachten) uitkomsten van deze ronde van WTO-onderhandelingen, maar wel kunnen deze invloed hebben op de handelsstromen. Dit geldt bijvoorbeeld wanneer in het kader van duurzaamheid afspraken worden gemaakt tussen overheden en/of bedrijven. Een voorbeeld hiervan is dat (Nederlandse) mengvoerbedrijven en verwerkende bedrijven recent afgesproken hebben om geen soja te gebruiken uit regenwoudgebieden. Dergelijke afspraken zijn, gezien de toenemende duurzaamheidsdiscussie in en om de agrosector, in de toekomst vaker te voorzien en zullen naar verwachting een steeds sturender werking krijgen op de bedrijven die in die sector werkzaam zijn, ook in Limburg.

EU: op veel terreinen beleidsbepalend

In de toekomst zal de EU verder uitbreiden en voorzien wordt dat het aantal lidstaten de komende jaren zal groeien tot ruim dertig. In beginsel biedt elke vergroting van de EU nieuwe handels- en investeringsvoordelen voor het Nederlandse agrocomplex en dus ook voor de provincie Limburg. Verdere harmonisatie van het beleid in de EU op verschillende beleidsterreinen (om een 'level playing field' te realiseren) kan eveneens een voordeel opleveren voor het

concurrentiële sterke Nederlandse agrocomplex, maar dit proces kan ook beperkingen en extra kosten opleveren (vergelijk de Nitraatrichtlijn).

De Europese marktordening via ondersteuning van de prijsvorming van landbouwproducten is in de loop van de jaren al grotendeels veranderd in directe inkomenssteun, welke is ontkoppeld van de productie (bedrijfstoelagen). Voor de toekenning van deze toelagen gelden voorwaarden waaraan agrariërs moeten voldoen. Dit zijn EU-regels op het gebied van milieu, dierenwelzijn, voedselveiligheid, enzovoort (cross compliance). De Europese Commissie heeft in het voorjaar van 2008 plannen gepresenteerd (Health check) voor een vereenvoudiging van het beleid. Deze vereenvoudiging kan onder meer inhouden dat Nederland overgaat naar vaste toelagbedragen per hectare (flat rate), maar op langere termijn zal de toelag meer een vergoeding voor (groene en blauwe) maatschappelijke diensten worden. Dat biedt zeker kansen voor delen van Limburg.

Het plattelandsbeleid is als tweede pijler van het GLB ontwikkeld onder meer om de concurrentiekracht van de sector te versterken (nu de steun via de markt verder afneemt) en te bevorderen dat de landbouw en het platteland in de EU meer functies kunnen vervullen. Voor de toepassing daarvan zijn per lidstaat Plattelandsontwikkelingsplannen (POP's) vastgesteld. In Nederland is momenteel POP II (looptijd 2007-2013) relevant.

Nationaal beleid

In samenhang met POP II is in Nederland in het kader van de Wet Inrichting Landelijk Gebied (WILG) afgesproken dat de provincies in belangrijke mate zelf verantwoordelijk worden voor de realisatie van de beleidsdoelen voor het landelijk gebied. Daarvoor krijgen zij ook in ruime mate financiële middelen beschikbaar. Per provincie zijn inmiddels bestuursovereenkomsten afgesloten met het ministerie van LNV, waarin voor de periode 2007-2013 bepaald is welke doelstellingen gerealiseerd moeten worden en welke financiële middelen daar tegenover staan. Het plattelandsbeleid in Nederland heeft daarmee vooral een gebiedsgericht karakter gekregen. Dit biedt zeker kansen voor de agrosector in Limburg.

Milieubeleid: vooral mestbeleid

Het Europese milieubeleid is onder meer bepalend op de terreinen van mest (mineralen), biodiversiteit, bodem en water (ook oppervlaktewater). Voor de landbouw relevante Europese regels zijn vooral te vinden in de Kaderrichtlijn Water (KRW), de Nitraatrichtlijn en Emissieplafonds Verzurende Stoffen (waaronder ammoniak). Verder zijn er Europese regels op het gebied van Milieuvergunningen, milieueffectrapportage (MER) en milieuaansprakelijkheid.

Het Nederlandse mestbeleid is, vanwege de Nitraatrichtlijn, vanaf 2006 gebaseerd op gebruiksnormen per gewas per hectare. In de toekomst kunnen deze, afhankelijk van metingen van de grondwaterkwaliteit, eventueel verder worden aangescherpt. Naast de gebruiksnormen voor mest zijn de dierrechten (varkens- en pluimveerechten) en de melkquotering momenteel (nog) belangrijke instrumenten in het mest- en mineralenbeleid. Terwijl wettelijk is vastgelegd dat de (nationale) dierrechten in 2015 verdwijnen, zal dan ook de Europese melkquotering worden afgeschaft. Voor de beheersing van het mineralenprobleem vanaf 2015 is het van belang hoe de veehouderij (omvang van de veestapel en excretie per dier) en de afzet en aanwending van dierlijke mest (ook als energiebron of als 'mineraleninput' voor andere doeleinden) zich ontwikkelen. Hierbij kan onderzoek en innovatie een belangrijke rol spelen. Voor veel veehouderijbedrijven in Limburg is en blijft het mestvraagstuk zeker relevant en dit zal zeker niet minder worden door de te verwachten aanscherping van het mestbeleid (lagere gebruiksnormen). Nu is de derogatie belangrijk om meer dierlijke mest te kunnen uitrijden (250 in plaats van 170 kg stikstof per ha grasland), maar het is wel van belang dat Europa deze uitzondering blijft toestaan.

Natuurbeleid en -beheer

Het natuurbeleid kent als onderling sterk samenhangende hoofdonderdelen:

- Bescherming van waardevolle (natuur)gebieden, zoals de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), Wetlands, Nationale Parken, Natura 2000 en Nationale Landschappen;
- Soortenbescherming, om de verscheidenheid van planten- en diersoorten (biodiversiteit) in stand te houden.

Het natuurbeheer in ons land wordt momenteel uitgevoerd door terreinbeherende organisaties, particulieren en agrariërs. Voor het natuurbeheer en de omzetting van landbouwgrond in natuur gelden (provinciale) stimuleringsregelingen. Voor het agrarische natuurbeheer zijn er vergoedingen (SAN) in het kader van het Programma Beheer. Hierbij gelden beperkingen in de bedrijfsvoering, bijvoorbeeld omdat het gebied wordt vernat (het waterpeil wordt verhoogd). Daardoor kunnen de gewassen minder groeien of om het water schoner te houden mag minder worden bemest, enzovoort. Boeren kunnen dan in aanmerking komen voor compensatie van de nadelen van deze beperkingen. In Limburg is dit zeker een belangrijk aandachtspunt; gezien de relatief grote aandacht voor verbreding in delen van de provincie.

Agrarisch natuurbeheer (en breder gezien: groene en blauwe diensten) kan bij een verdere herziening van het GLB in het kader van de 'vermaatschappelijking' van de bedrijfstoelagen zeker als grondslag voor die toeslagen gaan gelden. Het gaat dan om het realiseren van een effectieve koppeling tussen de GLB-betalingen en de maatschappelijke doelen en prestaties van de agrarische sector. Dit biedt zeker kansen voor de landbouw in (delen van) Limburg.

Ruimtelijke ordening (RO)

Het nieuwe RO-beleid (*Nota Ruimte*, 2006; nieuwe Wro ingegaan op 1 juli 2008) biedt aan provincies nieuwe instrumenten, waaronder de structuurvisie en het inpassingsplan, om meer sturing te geven aan de ruimtelijke ordening op hun grondgebied. Wel blijft het (gemeentelijke) bestemmingsplan het centrale instrument voor die ruimtelijke ordening, maar wordt het verplicht voor het gehele grondgebied van de gemeente. Niet duidelijk is of er regionale verschillen gaan optreden in de mate waarin gemeenten 'onafhankelijk' van de provincies het beleid wat betreft het bouwen in en inrichten van het buitengebied gaan invullen. Het is wel zo dat de provincies via structuurvisies en afsprakenkaders of verordeningen sturing blijven geven aan vooraf te benoemen provinciale belangen.

Het nieuwe RO-beleid (Wro) bepaalt meer dan in het verleden waar bepaalde typen van agrarische bedrijven zich kunnen vestigen en ontwikkelen. Althans het Rijksbeleid biedt de ruimte aan provincies en gemeenten om dat nader vast te stellen. Naast de vraag of gemeenten de huidige agrarische activiteiten op hun grondgebied blijven toestaan, is ook van belang de vraag welke bedrijfsomvang wordt toegestaan. Bij de vaststelling van agrarische bestemmingplannen zal met name de vraag aan de orde zijn hoe groot een bouwblok van een agrarisch bedrijf maximaal mag zijn; een of enkele hectares. Die vraag gaat ook steeds meer in Limburg spelen.

Voorts is er de vraag of, met het dalen van het aantal agrarische bedrijven en de afnemende economische betekenis van de landbouw voor het platteland, in het buitengebied (met tot dusver een agrarische bestemming) ruimte moet worden geboden aan niet-agrarische activiteiten. Overigens is deze vraag ook relevant voor agrariërs die bepaalde vormen van verbreding willen gaan ontplooiën. Gezien de naar verwachting groeiende betekenis van verbreding in (delen van) Limburg kan het een aandachtspunt zijn om in de provincie al dan niet (strikt) vast te leggen welke verbredingsactiviteiten in het buitengebied kunnen passen en worden toegestaan.

3.3 Toekomstperspectieven per sector: verwachte ontwikkelingen tot 2020

Melkveehouderij

Er is voor de toekomst vertrouwen in de concurrentiekracht van melkveehouderij in de provincie Limburg. Schaalvergroting is en blijft daarbij de dominante ontwikkeling. Deze zal doorzetten om verdere kostenverlaging te realiseren met het oog op de continuïteit van de bedrijven. De schaalvergroting wordt vergemakkelijkt door de inzet van melkrobots, automatische voersystemen en andere arbeidsbesparende technieken. Ook het afschaffen van de melkquotering werkt mee aan de schaalvergroting. Er zijn wel remmende factoren voor schaalvergroting, zoals de ammoniakregelgeving, maar die remmen het proces maar in een beperkt aantal gebieden. Wel is verlenging van de derogatie belangrijk voor de ontwikkeling van de melkveehouderij. Ook kunnen er in regio's met EHS- en Natura 2000-gebieden minder mogelijkheden zijn voor schaalvergroting, maar wellicht wel weer meer voor verbreding.

Schaalvergroting kan, wanneer hiervoor veel vreemd vermogen wordt aangewend om uit te breiden, het bedrijf wel kwetsbaar maken. Schaalvergroting kan door de provincie en gemeenten worden gefaciliteerd door voldoende ruime bouw kavels toe te blijven staan en mee te werken aan een verbetering van de verkavelingssituatie. De schaalvergroting zal naar verwachting niet leiden tot een grote verandering in het karakter van veel bedrijven. Ook in 2020 zal het overgrote deel van de veehouderijbedrijven in de provincie Limburg als gezinsbedrijf functioneren, waarin eigen arbeid en vermogen cruciaal zijn voor de continuïteit van het bedrijf.

Samenwerking tussen bedrijven, in de veehouderij zelf, maar bijvoorbeeld ook met akkerbouwers, kan voordelen opleveren, zoals kostenbesparing. Samenwerking in de vorm van uitwisseling van grond, machines, arbeid en bij de mestafzet vindt al langer plaats, maar kan nog verder toenemen. Ook bij de opstart van de productie en levering van biogas en bij het agrarisch natuurbeheer past samenwerking. Innovatie en verbetering van de kennisdoorstroming kan in dit verband ook leiden tot een versterking van het ondernemerschap en daarmee het oppakken van nieuwe initiatieven in de veehouderij.

Kansen voor verbreding zijn op veel (melk)veehouderijbedrijven zeker aanwezig. Natuurbeheer is op veel (melk)veehouderijbedrijven goed in te passen in de bedrijfsvoering. Dit geldt ook voor grotere bedrijven. Naast agrarisch natuurbeheer liggen er ook kansen op het gebied van agrotourisme, zorglandbouw en de verdere ontwikkeling van duurzame energie. Ook hierin kan de provincie, via onder meer de inzet van ILG/POP-projecten, stimulansen bieden. Voor deze en andere nieuwe vormen van maatschappelijke diensten kan de provincie een sti-

mulerende functie vervullen. Hierbij kan gezien worden op welke wijze aansluiting gevonden kan worden bij de in de *Houtskoolschets* van de minister van LNV aangegeven ideeën over de beloning van maatschappelijke diensten door bedrijfstoelagen.

Intensieve veehouderij

Er is voor de toekomst ook vertrouwen in de concurrentiekracht van de intensieve veehouderij in de provincie Limburg. Schaalvergroting is en blijft daarbij de dominante ontwikkeling. Deze zal doorzetten om verdere kostenverlaging te realiseren met het oog op de continuïteit van de bedrijven. De schaalvergroting wordt vergemakkelijkt door de inzet van automatische voersystemen en andere arbeidsbesparende technieken. Schaalvergroting kan, wanneer hiervoor veel vreemd vermogen wordt aangewend om uit te breiden, het bedrijf wel kwetsbaar maken. Schaalvergroting kan door de provincie en gemeenten worden gefaciliteerd door voldoende ruime bouwkavels toe te blijven staan en bedrijfsverplaatsing naar landbouwontwikkelingsgebieden te stimuleren.

De schaalvergroting zal ook in deze sector naar verwachting niet leiden tot een grote verandering in het karakter van veel bedrijven. Ook in 2020 zal het overgrote deel van de intensieve veehouderijbedrijven in de provincie Limburg naar verwachting als gezinsbedrijf functioneren, waarin eigen arbeid en vermogen cruciaal zijn voor de continuïteit van het bedrijf.

Samenwerking tussen bedrijven, in de veehouderij zelf, maar bijvoorbeeld ook met akkerbouwers, kan voordelen opleveren, zoals kostenbesparing. Samenwerking in de vorm van uitwisseling van grond, arbeid en bij de mestafzet vindt al langer plaats, maar kan nog verder toenemen. Ook bij de opstart van de productie en levering van biogas past samenwerking. De provincie kan hierbij een positieve en stimulerende rol spelen.

Innovatie en verbetering van de kennisdoorstroming kan in dit verband ook leiden tot een versterking van het ondernemerschap en daarmee het oppakken van nieuwe initiatieven in de intensieve veehouderij. Ook hierbij kan de provincie een positieve en stimulerende rol spelen.

Akkerbouw

De Limburgse akkerbouw heeft en houdt in potentie een belangrijke basis. Verwacht wordt dat de teelt zich ongeveer in de huidige omvang zal handhaven; de positie in de wereldwijde markt is voldoende sterk. Wel zal het aantal bedrijven blijven dalen en moet er blijvend aandacht besteed worden aan de structuur en vruchtbaarheid van de bodem; in de verbetering hiervan en de waterhuishouding moet worden geïnvesteerd. Ook is er blijvend aandacht nodig voor ziekten en

plagen in de teelt.

Verbreding van de basis van de akkerbouw is wenselijk, mede omdat de suikerbietenteelt door het EU-beleid naar verwachting verder zal krimpen. Uitbreiding van de teelt van groenten in de vollegrond kan hiervoor zorgen; de natuurlijke omstandigheden in Limburg (grond, klimaat) voor de groenteteelt zijn gunstig, maar om die mogelijkheden optimaal te benutten is er wellicht wel een versterking van de afzetstructuur nodig.

Schaalvergroting van akkerbouwbedrijven door grondverwerving (via koop, pacht of huur) of door grondruil is belangrijk voor een optimale bedrijfsvoering. Voor grondruil is samenwerking met de veehouderij nodig. Samenwerking met andere akkerbouwers biedt ook mogelijkheden voor kostenbesparing.

Glastuinbouw

De oppervlakte glastuinbouw zal in Nederland als geheel en Limburg in het bijzonder tot 2020 nog licht toenemen. Toenemende internationale concurrentie en marktmacht van de supermarktketens leiden eerder tot intensivering van de productie dan tot uitbreiding van het areaal. De omstandigheden in Limburg zijn goed wat betreft ruimte voor grootschalige bedrijven, klimaat (licht), beschikbaarheid van water, beschikbaar van personeel en de aanwezigheid van jonge goed opgeleide innovatieve ondernemers, lage ziektedruk en de logistieke verbindingen met de markt in Duitsland.

De ontwikkeling van de glastuinbouw in Limburg is echter wel afhankelijk van onder andere het inkoopgedrag van de retailers, maar ook van de verdere gang van zaken rond de Greenport Venlo. Ook de groei van de glastuinbouw in andere provincies is van belang. De huidige kredietcrisis, waarvan de glastuinbouw momenteel aanzienlijke nadelen ondervindt, zal voorlopig de ontwikkeling van de tuinbouw parten spelen.

De glastuinbouw in Limburg heeft het in zich om uit te groeien tot een groot concentratiegebied in Zuid-Oost-Nederland, maar het is nog niet duidelijk in welk tempo dat zal plaatsvinden.

3.4 Conclusies

Schaalvergroting en productie voor de wereldmarkt zijn voor de sector dominante ontwikkelingen voor de komende jaren. Dit zal leiden tot een driedeling in de bedrijfsontwikkeling: schaalvergroting, verdieping en verbreding. Combinaties zijn ook mogelijk. Grote bedrijven continueren gemakkelijker, onder andere doordat zij een sterkere positie in de keten innemen en kostprijsgericht zijn.

Kleinere bedrijven verdwijnen of verbreden. Middelgrote bedrijven zullen nieuwe allianties moeten aangaan (kostprijsverlaging en ketenpositie). Daarnaast hebben de land- en tuinbouwsectoren in Limburg over het algemeen een redelijk sterke positie, in de zin dat een relatief groot aantal bedrijven nog steeds levensvatbaar is en ook toekomstperspectief heeft. Er zijn wel bedreigingen te noemen, maar daartegenover staan ook voldoende kansen, zoals in de hierna volgende hoofdstukken aangegeven zal worden.

4 Inventarisatie ruimteclaims Limburg tot 2018

4.1 Inleiding en methodiek

In dit hoofdstuk gaan we in op de ruimteclaims in de provincie Limburg en de beoordeling daarvan. Uitgangspunt hierbij is de methodiek 'Waar gebeurt het?', zoals die door Alterra Wageningen UR voor eerdere studies over ruimteclaims is ontwikkeld. De basisgedachte hierbij is dat de land- en tuinbouw als leverancier van grond optreedt bij ruimteclaims, dan wel zich moet aanpassen aan nieuwe gebruiksfuncties. Dit betekent dat we in dit hoofdstuk de ruimteclaims uitwerken als claims op landbouwgrond, waarbij landbouwgrond wordt omgezet in grond voor andere functies zoals natuur, wonen en werken. De claims komen voort uit planologische visies en plannen van de overheid. Deze kunnen claims zijn divers van aard, ze kunnen variëren:

- per overheidslaag (bijvoorbeeld rijksnota's, streekplannen, bestemmingsplannen);
- in wijze van begrenzing (bijvoorbeeld exacte geografische begrenzing, begrensde zoekgebieden, potentiële locaties);
- in status (op basis van juridische status harde of zachte plannen);
- in de tijd (realisatiedatum).

In de uitwerking van de ruimteclaims is met bovenstaande aspecten rekening gehouden.

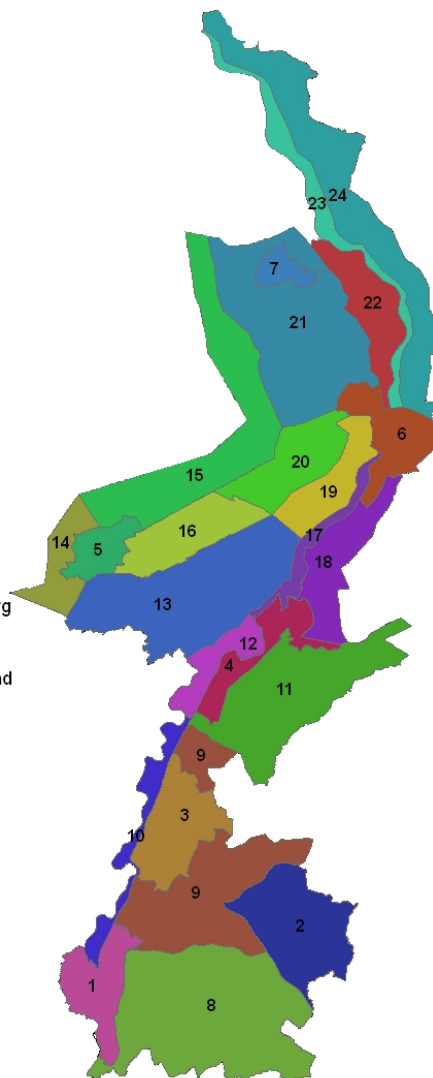
Gebiedsindeling

Voor de indeling in gebieden voor het in beeld brengen van de ruimteclaims en de weerstand van de agrarische sector is in overleg met de opdrachtgever gekozen voor een gebiedsindeling, gebaseerd op regionale landschapssenmerken. Daarmee gaan we uit van redelijk homogene gebieden voor wat betreft landschap en ruimtegebruik (zie figuur 4.1 op de volgende bladzijde). Daarmee wijken we af van de oorspronkelijke studie 'Waar gebeurt het', waarin gemeentegrenzen gehanteerd werden.

Figuur 4.1**Gehanteerde regio-indeling Limburg**

Regio-indeling
Nr./naam

- 1. Maastricht/Zuidelijk Maasdal
- 2. Parkstad Limburg
- 3. Sittard-Geleen
- 4. Roermond
- 5. Weert-Nederweert
- 6. Venlo
- 7. Venray
- 8. Nationaal Landschap-zuid
- 9. Nationaal Landschap-noord
- 10. Grensmaas
- 11. Echt-Roerdalen
- 12. Maasplassen-zuid
- 13. Rivierterras Leudal-Stramproy
- 14. Bossen Weert
- 15. Peelregio
- 16. Veenrestanten Midden-Limburg
- 17. Maasdal-midden
- 18. Tussengebied Venlo-Roermond
- 19. Rivierterras Midden-Limburg
- 20. Zandgebied Midden-Limburg
- 21. Zandgronden Noord-Limburg
- 22. Rivierterras Noord-Limburg
- 23. Maasdal-noord
- 24. Maasduinen

Agrarisch grondgebruik

Om te bepalen hoeveel agrarisch grondgebruik er binnen de deelgebieden ligt en in hoeverre op dit grondgebruik claims vanuit andere functies liggen, is gebruik gemaakt van datagegevens uit Basis Registratie Percelen (BRP). BRP wordt gebruikt voor naleving van de mestwetgeving en de landbouwsubsidieverlening. Per perceel registreert de BRP de volgende gegevens: gebruiker, gebruikstitel, gewas, grootte (oppervlakte), gebruikersduur (ingangsdatum) en geografische ligging. De gegevens worden op twee manieren ingewonnen. Jaarlijks in mei via het formulier Gecombineerde Opgave (samen met de Landbouwtelling) en daarnaast door mutaties van de relaties gedurende het hele jaar.

De Dienst Regelingen van het ministerie van LNV beheert BRP. De arealen komen overeen met de arealen uit de Landbouwtelling. BRP dekt dus het agrarisch gebruik (met uitzondering van de glasopstanden) goed (>90%). In BRP zijn ook percelen opgenomen met het 'gewas' natuurterrein. We veronderstellen dat deze percelen in het kader van de ruimtevraag vanuit natuur al gerealiseerd zijn en dus niet mee tellen voor de ruimtevraag. Dit geldt ook voor de percelen die in gebruik zijn bij de terreinbeherende organisaties of onder de SN-regeling vallen. Ook kunnen zich situaties voordoen dat de percelen al wel verworven zijn voor de functie(s), maar nog worden uitgegeven voor gebruik aan agrarisch bedrijven (vaak op tijdelijke basis). De omvang van dergelijke situaties kunnen wij niet achterhalen en zijn dan ook niet meegenomen in deze analyse.

Ruimteclaims

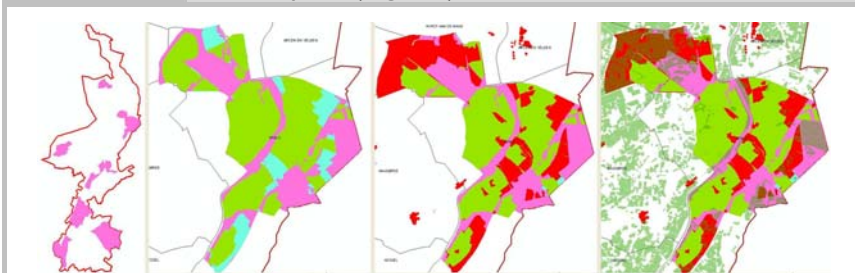
We onderscheiden ten aanzien van de ruimteclaims in het landelijk gebied een aantal functies, te weten: Natuur, Water, Recreatie, Wonen/werken en Infrastructuur. Per functie worden in het onderstaande de ruimteclaims in beeld gebracht. We sluiten daarbij aan bij de gebiedsindeling (P1 t/m P9 en POG) uit het Provinciaal Omgevingsplan Limburg (POL). Ten aanzien van de variatie in de ruimteclaims (zie paragraaf 4.1) hanteren we de volgende uitgangspunten:

- claims ten behoeve van natuur en water komen voort uit de provinciale plannen;
- claims ten behoeve van recreatie, wonen, werken en infrastructuur komen voornamelijk voort uit gemeentelijke plannen;
- de claims worden onderverdeeld in hard en zacht en worden in principe allemaal meegenomen;
- de realisatietermijn is uiterlijk 2018;
- de claims worden vertaald naar areaal landbouwgrond, indien binnen de claims niet-agrarische gronden zijn opgenomen zijn deze niet meegeteld (nettobenadering).

De ruimteclaims zijn afgeleid van een aantal bestanden (zie tabel 4.1) in combinatie met de ligging van de agrarische percelen uit BRP. Figuur 4.2 illustreert de werkwijze voor de functie Wonen/werken. Daarin is te zien dat de feitelijke plannen op gemeenteniveau (volgens de Nieuwe Kaart van Nederland van het NIROV, zie www.nirov.nl) de begrenzing/invulling van de claim bepaalt en niet de zoekgebieden op rijks- en provinciaal niveau.

Tabel 4.1 Overzicht gebruikte bestanden om ligging en omvang ruimteclaims in beeld te brengen	
Pullfactor	Bestand
Natuur	P1-gebieden (uit POL)
Water	POL
Recreatie	Nieuwe Kaart van Nederland
Verstedelijking	Nieuwe Kaart van Nederland
Infrastructuur	Nieuwe Kaart van Nederland

Figuur 4.2 Stedelijke dynamiek (roze), P9 Stedelijke bebouwing (groen), P8 Stedelijke ontwikkelingszone (lichtblauw), NKN (rood), landbouw/BRP (d.groen)

Van links naar rechts:

Kaartlaag Grens Stedelijke Dynamiek geeft een ruime (en harde) contourgrens waarbinnen stedelijke uitbreiding kan plaatsvinden. Kaartlaag P9 Stedelijke bebouwing (groen) aangevuld met kaartlaag P8 Stedelijke ontwikkelingszone (lichtblauw) geeft al meer gedetailleerde contourgrenzen van stedelijke bebouwing. De Nieuwe Kaart van Nederland (rood) laat de gemeentelijke concretisering in bestemmingsplannen zien. Vervolgens zijn de agrarische percelen (donkergroen) vervolgens binnen de rode gebieden geselecteerd als claim voor Wonen/werken.

Uitwerking ruimteclaim Natuur

De Ecologische Hoofdstructuur (EHS, P1) omvat bestaande bos- en natuurgebieden, te ontwikkelen nieuwe natuur- en beheersgebieden, ecologisch water (Maasplassen) en beken met een specifiek ecologische functie (SEF-beken) (zie POL-aanvulling EHS, 2005).

Erbinnen liggen bijzondere natuurgebieden zoals Nationale Parken, Natuurbeschermingswetgebieden, waardevolle bossen en de gebieden die zijn aangewezen (of aangemeld) als Vogel- en Habitatrichtlijngebied. Het gaat in alle gevallen om gebieden van nationale of Europese betekenis. Binnen de EHS komen hier en daar op bestemmingsplanniveau andere bestemmingen en functies voor, variërend van infrastructuur, landbouwgronden tot militaire terreinen, woningen en toeristische voorzieningen en dergelijke. In de POL-aanvulling EHS uit 2005 zijn gedetailleerdere kaarten (1:25.000) opgenomen van de P1-gebieden met daarbinnen onderscheiden de verschillende gebiedstypen. Het gaat in de POL-aanvullingen om gedetailleerde en harde gebiedsbegrenzingslijnen.

Naast de EHS heeft de provincie ook buffergebieden rondom de EHS aangewezen: de zogenaamde Provinciale Ontwikkelingszones Groen (P2, POG). De POG omvat vooral landbouwgebieden als buffer rond de EHS, delen van steile hellingen met veel natuur en landschapselementen, ecologische verbinding zones, de beken met een specifiek ecologische functie (voor zover geen onderdeel van de EHS), hamsterkern-leefgebieden, waterwingebieden met een natuurlijk karakter vanwege de waterbescherming en gronden die een natuurkarakter krijgen zoals bepaalde lopende ontgrondingen. Niet alle gronden binnen P2 veranderen in natuur. Een groot deel van de gronden is blijvend landbouwgrond. De begrenzing van de POG is geen harde of precieze lijn.

Omdat de EHS en POG gezamenlijk de ecologische structuur in Limburg vormen geldt de POG als zoekgebied voor beheersgebieden en nieuwe natuur indien herbegrenzing van de EHS plaatsvindt. In de analyse van ruimteclaims voor natuur hanteren we de volgende uitgangspunten:

- de claims liggen binnen de EHS, zijnde de P1. In de POG (de P2) liggen geen harde claims voor de realisatie van nieuwe natuur en als dit wel gebeurt, is dit in het kader van herbegrenzing van de EHS;
- Claims die wel betrekking hebben op de POG (onder andere landschapselementen en ecologische verbinding zones) worden hierbij wel meegenomen (zie bijlage 1);
- de claims liggen op de gebieden die zijn aangewezen voor nieuwe natuur. Voor de beheersgebieden veronderstellen we dat daar een landbouwfunctie mogelijk blijft;
- realisatiedoelstelling is 2018.

Water

De ruimteclaims voor water betreffen herstel beektrajecten en waterberging. Dit zijn claims die op provinciaal niveau zijn vastgelegd. Voor beekherstel zijn in prestatieovereenkomsten met waterschappen SEF-beektrajecten¹ aangewezen. Deze beektrajecten dienen te worden hersteld. In de prestatieovereenkomst met de waterschappen is overeengekomen dat deze zullen investeren in beekherstel. Met de provincie is de kaart 'Beekherstel SEF-beken' samengesteld waarop staat welke trajecten wanneer zullen worden hersteld. In totaal staat op deze kaart een traject van 908 km beekherstel. Aannee is dat aan weerskanten van de beek circa 20 m nodig is voor beekherstel. Voor realisatie van waterberging veronderstellen we dit gecombineerd wordt met realisatie natuur of dat landbouwkundig gebruik nog mogelijk blijft.

Recreatie

Toerisme en recreatie kent vele verschijningsvormen en aspecten. Uit de provinciale beleidsnota's is het lastig om een compleet beeld van toerisme en recreatie in Limburg te krijgen. Naast de routestructuren zijn een groot aantal (grotere) toeristisch-recreatieve voorzieningen indicatief weergegeven evenals de zogenaamde speerpunten Toerisme en Recreatie die in het POL uit 2001 reeds zijn aangegeven.

Voor de ruimteclaim op dit gebied zijn we daarom uitgegaan van projecten op gemeenteniveau. We zijn daarbij uitgegaan van de plannen die op de Nieuwe kaart van Nederland (NKN) staan. Uitgangspunten daarbij zijn:

- Selectie van de ruimtelijke plannen in de NKN die vallen in de categorieën recreatie, sport en verblijfsrecreatie;
- Onderscheid in de status (hard/zacht volgens de definitie van NKN) van het project maar we zullen wel het totaal aan ruimteclaims tot 2018 meerekenen;

Een deel van de plannen betreft zoekgebieden. We veronderstellen dat 50% van het landbouwareaal binnen deze zoekgebieden aan functieverandering onderhevig is.

¹ Beken met een specifiek ecologische functie.

Wonen/werken en infrastructuur

De zeven stadsregio's in Limburg zijn ieder voorzien van een grens 'stedelijke dynamiek', zijnde de uiterste grens waarbinnen in de toekomst een bij het profiel passende veelheid aan functies, milieus en leefstijlen kan worden geaccommodeerd. Deze grens is bepaald op basis van de aanwezigheid van de natuurlijke waarden in het omliggende gebied, rekening houdend met de verwachte groei van de stedelijke functies. Soms is aangesloten bij aanwezige structuren zoals wegen om een duidelijke grens te geven. De grens is hard.

De P9-gebieden 'stedelijke bebouwing' omvatten ondermeer de aanwezige of als zodanig in POL 2001 en POL-aanvullingen reeds geregelde woon- en winkel- en voorzieningengebieden, bedrijventerreinen en bijbehorende wegen. Er is hier in veel gevallen nog de nodige ontwikkelingsruimte. Het is aan de gemeente om hierbinnen differentiatie aan te brengen op bestemmingsplanniveau.

Het perspectief Stedelijke Ontwikkelingszone (P8) omvat landbouwgebieden tussen het bestaande stedelijke gebied en de grens stedelijke dynamiek rondom iedere stadsregio. Deze zones bieden allereerst plaats aan mensgerichte natuur zoals stadsparken, multifunctioneel bos, openluchtrecreatie en sportcomplexen. Deze functies zijn belangrijk voor het welzijn van de bewoners en vangen een deel van de stedelijke recreatiedruk op. Deze gebieden kunnen ook ruimte bieden aan stadsuitbreiding in de vorm van nieuwe woonwijken, bedrijventerreinen, kantoorlocaties en winkelgebieden. Dergelijke uitbreidingen zijn pas aan de orde als onderbouwd kan worden dat herstructurering van het bestaande gebied, inbreiding of revitalisering geen oplossing kan bieden.

Voor de werkelijke ruimteclaims op het gebied van wonen, werken en infrastructuur zijn we uitgegaan van de ontwikkelingsplannen van de lagere overheden in de provincie. We baseren ons daarbij op de woon-, werk- en infrastructuurplannen die op de Nieuwe Kaart van Nederland (NKN) staan. Uitgangspunten daarbij zijn:

- selectie van de ruimtelijke plannen in de NKN die vallen in de categorieën bedrijventerreinen, detailhandel, gemengd: stedelijk, kantoor, verkeer: spoor, verkeer: weg, wonen;
- onderscheid in de status (hard/zacht volgens de definitie van NKN) van het project maar we zullen ook hier het totaal aan ruimteclaims tot 2018 meerekenen;
- een deel van de plannen betreft zoekgebieden. We veronderstellen dat 50% van het landbouwareaal binnen deze zoekgebieden aan functieverandering onderhavig is.

Overigens moet hierbij wel aangetekend worden dat recente berekeningen rond de demografische ontwikkelingen in de provincie die duiden op krimp van de bevolking, niet meegenomen zijn.

Overige ruimteclaims

Naast de eerdergenoemde ruimteclaims heeft de provincie Limburg ook nog een aantal andere ruimteclaims genoemd en ingeschat. Het gaat om ontgroningen langs de Maas buiten de EHS en de uitwerking van het instrument VORm. We komen hier nog op terug.

4.2 Resultaten inventarisatie ruimteclaims

4.2.1 Natuur

Tabel 4.2 geeft de actuele natuurclaim binnen de P1- en P2-gebieden weer. Dit zijn dus arealen waar momenteel nog sprake is van landbouwkundig gebruik. Zoals al eerder aangeven is een deel van de agrarische percelen in BRP al in gebruik bij terreinbeherende organisatie of als natuurterrein ingericht. Deze percelen zijn al gerealiseerd voor functieverandering en vallen daarmee buiten de ruimteclaim. De cijfers in tabel 4.2 zijn daarvoor gecorrigeerd. Voor het toedelen van de natuurclaim aan de deelgebieden in de provincie zijn we vooralsnog uitgegaan van de som van het areaal percelen in agrarisch gebruik uit P1 Ecologisch Water, P1 Nieuwe Natuur en P1 Overige functies in de EHS. We veronderstellen dat de agrarische percelen binnen P1 Bos- en natuurgebied ondanks dat deze nog in agrarisch gebruik zijn niet geclaimd worden en dat deze al voldoen aan de doelstellingen van POL. Voor P1-beheersgebieden gaan we ervan uit dat agrarische (mede)gebruik mogelijk blijft en er dus geen sprake zal zijn van een volledige functieverandering.

Tabel 4.2		Overzicht areaal agrarische percelen (BRP, 2007) binnen P1- en P2-gebieden in hectare				
Gebiedsnaam	P1 Beheersgebied	P1 Bos- en natuur-gebied	P1 Ecologisch water	P1 Nieuwe natuur-gebied	P1 Overige functies in de EHS	P2 Provinciale Ontwikkelingszone Groen
1. Maastricht/Zuidelijk Maasdal	24	21		79	8	294
2. Parkstad Limburg	92	37		115	5	335
3. Sittard-Geleen	3	44		61	0	97
4. Roermond	5	9		17	3	120
5. Weert-Nederweert		0				
6. Venlo		92		151		291
7. Venray						15
8. Nationaal Landschap-zuid	1.820	168		2.249	24	3.191
9. Nationaal Landschap-noord	335	80		729	8	1.526
10. Grensmaas	43	14		976		81
11. Echt-Roerdalen	527	391		1.086	62	1.512
12. Maasplassen-zuid	34	27	2	315		261
13. Rivierterras Leudal-Stramproy	108	167		689		1.386
14. Bossen Weert	64	194		147	6	177
15. Peelregio	53	169		437	3	1.239
16. Veenrestanten Midden-Limburg	69	96		138	0	526
17. Maasdal-midden	93	60	0	340	6	199
18. Tussengebied Venlo-Roermond	112	87		500	0	319

Tabel 4.2

**Overzicht areaal agrarische percelen (BRP, 2007) binnen
P1- en P2-gebieden in hectare (vervolg)**

Gebiedsnaam	P1 Beheersgebied	P1 Bos- en natuur- gebied	P1 Ecologisch water	P1 Nieuwe natuur- gebied	P1 Overige functies in de EHS	P2 Provinciale Ontwik- kelingszone Groen
19. Rivierterras Midden-Limburg		31		100		326
20. Zandgebied Midden-Limburg		8		141		471
21. Zandgronden Noord-Limburg	71	89		142	13	1.172
22. Rivierterras Noord-Limburg	230	115		274		641
23. Maasdal-noord	278	53		691	2	704
24. Maasduinen	131	331		1254	12	549
<i>Totaal</i>	<i>4.093</i>	<i>2.285</i>	<i>3</i>	<i>10.634</i>	<i>152</i>	<i>15.430</i>

In tabel 4.2 constateren we enkele opvallende zaken, te weten:

- Binnen de P1 Bos- en Natuurgebied zien we dat in totaal 2.285 ha geregistreerd staat in de BRP dat nog in agrarisch gebruik is. Uit nadere analyse blijkt dat circa 25% van dit areaal onder de SN-regeling valt. Het restant heeft betrekking op kleine landbouwenclaves in de P1, waarover in het POL gesproken wordt, en eerder verworven landbouwgronden ten behoeve van afrondingsaankopen en landgoederenbeleid. In de totale ruimteclaim laten we deze categorie buiten beschouwing.
- Binnen de P1 Nieuwe Natuurgebieden is nog 10.634 ha in agrarisch gebruik. Het areaal voor P1 ecologisch water en P1 overige functies is relatief gering (155 ha) Het areaal wat nog in agrarisch gebruik is, is dus beduidend hoger dan de taakstelling van de provincie (8.696 ha, zie bijlage 1). De reden hiervoor is dat hierbij ook sprake is van verworven percelen die nog voor gebruik uitgegeven worden aan agrarische bedrijven. Daarnaast gaat het hierbij ook nog om gronden buiten de EHS die door derden (bijvoorbeeld Rijks-waterstaat) gebruikt worden om ontgrondingen en natuurcompensatie te realiseren.

4.2.2 Water

De kaart 'Beekherstel SEF-beken' vormt hierbij de basis voor onze analyse. In totaal staat op deze kaart een traject van 908 km beekherstel. Aanname is dat aan weerskanten van de beek circa 20 m nodig is voor beekherstel. Op de lijnenkaart is een buffer van 20 m aan weerszijden gelegd en vervolgens vergeleken met de ligging van de agrarische percelen. In totaal bedraagt de ruimteclaim dan 580 ha (zie tabel 4.3).

Tabel 4.3 Overzicht areaal agrarische percelen (BRP, 2007) binnen 20 m aan weerszijden beekherstel SEF-beken	
Gebiedsnaam	Ruimteclaim realisatie beekherstel
1. Maastricht/Zuidelijk Maasdal	1
2. Parkstad Limburg	19
3. Sittard-Geleen	2
4. Roermond	0
5. Weert-Nederweert	0
6. Venlo	2
7. Venray	0
8. Nationaal Landschap-zuid	159
9. Nationaal Landschap-noord	99
10. Grensmaas	22
11. Echt-Roerdalen	87
12. Maasplassen-zuid	3
13. Rivierterras Leudal-Stramproy	23
14. Bossen Weert	9
15. Peelregio	8
16. Veenrestanten Midden-Limburg	7
17. Maasdal-midden	6
18. Tussengebied Venlo-Roermond	29
19. Rivierterras Midden-Limburg	6
20. Zandgebied Midden-Limburg	10
21. Zandgronden Noord-Limburg	31
22. Rivierterras Noord-Limburg	9
23. Maasdal-noord	13
24. Maasduinen	32
<i>Totaal</i>	<i>580</i>

4.2.3 Recreatie

Tabel 4.4 geeft een overzicht van de ruimteclaims voor recreatie volgens de ruimtelijke plannen uit de Nieuwe Kaart van Nederland. In totaal komen we op een claim van 285 ha in Limburg tot 2018. Deze bestaat uit 16% van het areaal aan harde claims (44 ha), 67% aan zachte claims (192 ha) en 17% aan claims waarvan de status onbekend is (49 ha).

In totaal komen we daarmee uit op een ruimteclaim van 285 ha. In bijlage 2 staat een overzicht van de, in areaal, omvangrijkste plannen.

Tabel 4.4 Overzicht areaal agrarische percelen (BRP, 2007) binnen gemeentelijke plannen voor recreatie en toerisme tot 2017 volgens de NKN, 2009				
Gebiedsnaam	Status claims volgens definitie NKN			Totaal (ha)
	hard	zacht	onbekend	
1. Maastricht/Zuidelijk Maasdal	2,5	1,1	0,0	3,6
2. Parkstad Limburg	0,0	58,8	0,0	58,8
3. Sittard-Geleen	0,0	1,1	0,0	1,1
4. Roermond	9,5	1,7	0,0	11,3
5. Weert-Nederweert				
6. Venlo	0,0	40,9	0,0	40,9
7. Venray				
8. Nationaal Landschap-zuid	0,0	0,0	0,0	0,0
9. Nationaal Landschap-noord	0,0	32,2	0,0	32,2
10. Grensmaas				
11. Echt-Roerdalen	0,0	0,0	0,0	0,0
12. Maasplassen-zuid				
13. Rivierterras Leudal-Stramproy	2,7	41,7	0,0	44,4
14. Bossen Weert				
15. Peelregio	1,7	9,1	0,0	10,8
16. Veenrestanten Midden-Limburg	0,0	0,9	0,0	0,9
17. Maasdal-midden	0,0	0,0	13,7	13,7
18. Tussengebied Venlo-Roermond	0,1	0,0	18,9	19,0
19. Rivierterras Midden-Limburg				
20. Zandgebied Midden-Limburg				
21. Zandgronden Noord-Limburg	5,0	0,0	0,0	5,0

Tabel 4.4 Overzicht areaal agrarische percelen (BRP, 2007) binnen gemeentelijke plannen voor recreatie en toerisme tot 2017 volgens de NKN, 2009 (vervolg)				
Gebiedsnaam	Status claims volgens definitie NKN			Totaal (ha)
	hard	zacht	onbekend	
22. Riverterras Noord-Limburg				
23. Maasdal-noord	1,7	0,0	6,8	8,5
24. Maasduinen	21,1	4,2	9,9	35,2
<i>Totaal</i>	<i>44,4</i>	<i>191,7</i>	<i>49,3</i>	<i>285,4</i>
Bron: NKN en BRP.				

4.2.4 Wonen/werken en infrastructuur

Tabel 4.5 geeft een overzicht van de ruimteclaims voor wonen, werken en infrastructuur volgens de ruimtelijke plannen uit de Nieuwe Kaart van Nederland. In totaal komen wij uit op een ruimteclaim van bijna 2.350 ha in Limburg tot 2018. Deze bestaat uit voornamelijk uit harde claims (1.126 ha), zachte claims (575 ha), claims ten aanzien van infrastructuur (473 ha) en 19% aan claims waarvan de status onbekend is (173 ha). In bijlage 2 staat een overzicht van de, in areaal, omvangrijkste plannen.

Tabel 4.5 Overzicht areaal agrarische percelen (BRP, 2007) binnen de plannen voor wonen, werken en infrastructuur tot 2017 volgens de NKN (2009)					
Gebiedsnaam	Status claims volgens definitie NKN			Lijnvormige trajecten	Totaal (ha)
	hard	zacht	onbekend		
1. Maastricht/Zuidelijk Maasdal	82,8	52,5		56,9	192,2
2. Parkstad Limburg	68,8	60,8		74,3	203,8
3. Sittard-Geleen	60,7	201,9	30,5	0,3	293,5
4. Roermond	82,4	22,6	75,6	10,2	190,8
5. Weert-Nederweert	7,9	126,5	20,6	4,5	159,4
6. Venlo	308,9	9,5		48,8	367,2
7. Venray		46,0	7,4		53,5
8. Nationaal Landschap-zuid	21,5	3,4	0,5	4,0	29,4
9. Nationaal Landschap-noord	71,1	1,8	0,8	19,1	92,8
10. Grensmaas	11,9			24,7	36,6

Tabel 4.5 **Overzicht areaal agrarische percelen (BRP, 2007) binnen de plannen voor wonen, werken en infrastructuur tot 2017 volgens de NKN (2009) (vervolg)**

Gebiedsnaam	Status claims volgens definitie NKN			Lijnvormige trajecten	Totaal (ha)
	hard	zacht	onbekend		
11. Echt-Roerdalen	29,7	0,2	0,0	27,3	57,2
12. Maasplassen-zuid		0,2			0,2
13. Rivierterras Leudal-Stramproy	12,9	5,4	10,3	45,0	73,7
14. Bossen Weert					0
15. Peelregio	24,3	1,2		8,9	34,4
16. Veenrestanten Midden-Limburg	2,9	6,6			9,5
17. Maasdal-midden	0,9	0,7		8,6	10,1
18. Tussengebied Venlo-Roermond	3,9	14,5	26,7	110,9	156
19. Rivierterras Midden-Limburg	3,0	0,7		5,7	9,4
20. Zandgebied Midden-Limburg	26,3	6,8			33,1
21. Zandgronden Noord-Limburg	181,0	2,8			183,8
22. Rivierterras Noord-Limburg		4,8			4,8
23. Maasdal-noord	86,5	1,9	0,8	24,7	113,9
24. Maasduinen	38,7	4,0	0,0		42,7
<i>Totaal</i>	<i>1.125,9</i>	<i>574,8</i>	<i>173,3</i>	<i>473,9</i>	<i>2.347,9</i>

4.2.5 Overige ruimteclaims

Het kwantificeren van de overige ruimteclaims en de ligging daarvan in de onderscheiden deelgebieden is niet mogelijk gebleken. In tabel 4.6 wordt een inschatting van deze claims voor de gehele provincie gegeven. Dit betreft schattingen van de provincie Limburg. In totaal gaat het hierbij om een ruimteclaim van maximaal 1.500 ha.

Tabel 4.6 Overige claims		
Claims	Claim (ha)	Toelichting
Ontgrondingen	800-1.000	Grotendeels reeds vastgelegd: - 330 ha Grensmaas buiten EHS - 470 ha Zandmaas buiten EHS - 150 ha Zandmaas extra (onder andere CVI Raaijeinde) - 50 ha Nieuwe/uitbreiding winplaatsen, zoals 'Uitbreiding 't Rooth'
VORM	800	Zeer ruwe inschatting. Nog onvoldoende referenties
Bron: Provincie Limburg.		

4.2.6 Conclusie en discussie ruimteclaims

Tabel 4.7 geeft een overzicht van de ruimteclaims tot 2018 in de provincie Limburg. De totale ruimteclaim van niet-agrarische gebruiksfuncties bedraagt grofweg 15.000 ha. Daarbij gaat het dus om ongeveer 15% van het huidige areaal land- en tuinbouw in de provincie. Daarvan is realisatie EHS met bijna 11.000 ha de grootste aandeelhouder.

Tabel 4.7 Totale ruimteclaims provincie Limburg				
Ruimteclaim tot 2018	Status claims			totaal
	hard	zacht	onbekend	
Natuur	10.800			10.800
Water	600			
Recreatie	45	192	49	285
Wonen, werken en infrastructuur	1.126	575	173 + 474	2.350
Overige claims	1.000		800	1.800
Totaal	13.571	767	1.022	14.759

De Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) heeft in 2009 ook onderzoek gedaan naar de ruimteclaims op agrarische grond in de provincie. In het dossier Grondclaims geeft de LLTB aan dat naar haar mening in de provincie Limburg de komende tien jaar minstens 25.000 ha landbouwgrond over gaat naar niet-agrarische functies, een kwart van het huidige areaal (bron: www.lltb.nl). De LLTB gaat daarbij uit van de harde en zachte claims die zij met behulp van haar leden bij de Limburgse gemeenten en andere betrokken partijen geïnventariseerd heeft. De LLTB geeft daarbij wel aan dat het uitermate moeilijk is geweest van de betrokken partijen de juiste gegevens boven water te krijgen. In veel ge-

vallen kon de informatievraag niet worden beantwoord of was er onvoldoende bereidheid tot medewerking. Sommige claims zijn hard, andere vaag, niet omschreven of diep verborgen in plannen. De LLTB geeft aan dat lang niet alle claims in kaart konden worden gebracht.

Zij stelt dat de cijfers daarom op onderdelen weliswaar voor interpretatie vatbaar zijn, maar dat de grote lijn staat en dat het totaal van minimaal 25.000 in het geding zijnde hectares landbouwgrond zelfs moet worden gezien als een veel te lage inschatting.

Het is lastig om te achterhalen waardoor de verschillen tussen de analyse in dit rapport en de analyse van LLTB zo groot zijn. In dit rapport is uitgegaan van de beschikbare provinciale gegevens en die van de Nieuwe Kaart van Nederland. De LLTB heeft via haar leden meer de harde en zachte claims op gemeentelijk niveau in kaart gebracht, waarbij ook claims meegenomen zijn die nog niet hard zijn, maar wel boven 'de markt' zweven. Dit zijn dan vaak nog plannen, al dan niet concreet of uitgesproken, waarmee agrarische ondernemers in onzekerheid kunnen worden gebracht over hun toekomst, waardoor ze hun bedrijven niet op de gewenste wijze kunnen ontwikkelen.

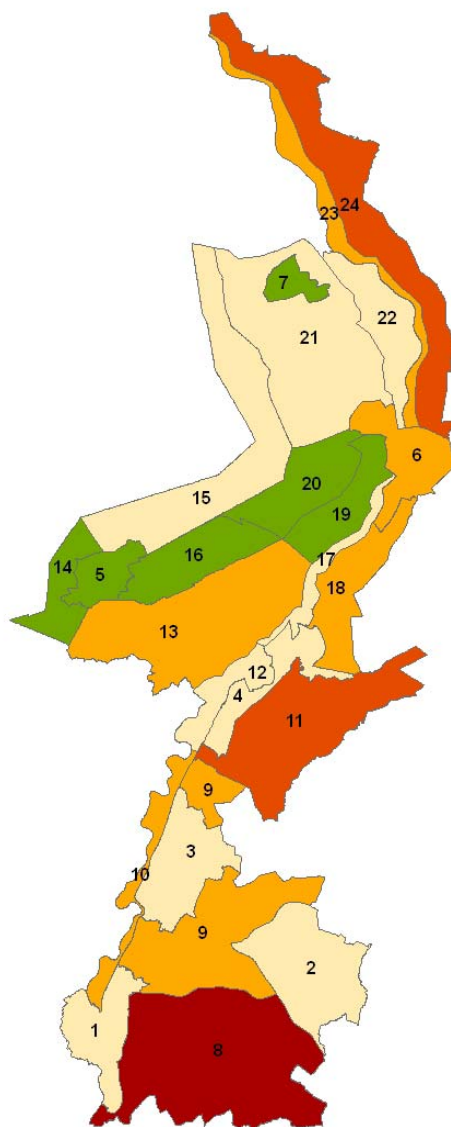
Ten slotte blijkt dat sommige van de door de LLTB in kaart gebrachte plannen een langere looptijd hebben dan 10 jaar en dat er ook enkele dubbeltellingen voorkomen. Feit blijft dat er de komende jaren een aanzienlijke ruimteclaim op de Limburgse land- en tuinbouw af komt.

De hierna volgende figuren 4.3 en 4.4 geven de verdeling van de ruimteclaims over de provinciale deelgebieden weer. Figuur 4.3 is ingedeeld in klassen met absolute arealen, terwijl figuur 4.4 een indeling geeft met relatieve cijfers, dus het percentage areaal met ruimteclaim van het totaal agrarisch areaal. Daaruit valt op dat absoluut gezien in Zuid-Limburg de grootste areaal met claims liggen, maar dat relatief gezien de grootste claims liggen langs de Maas en rondom de stedelijke gebieden Venlo en Weert-Nederweert.

Figuur 4.3

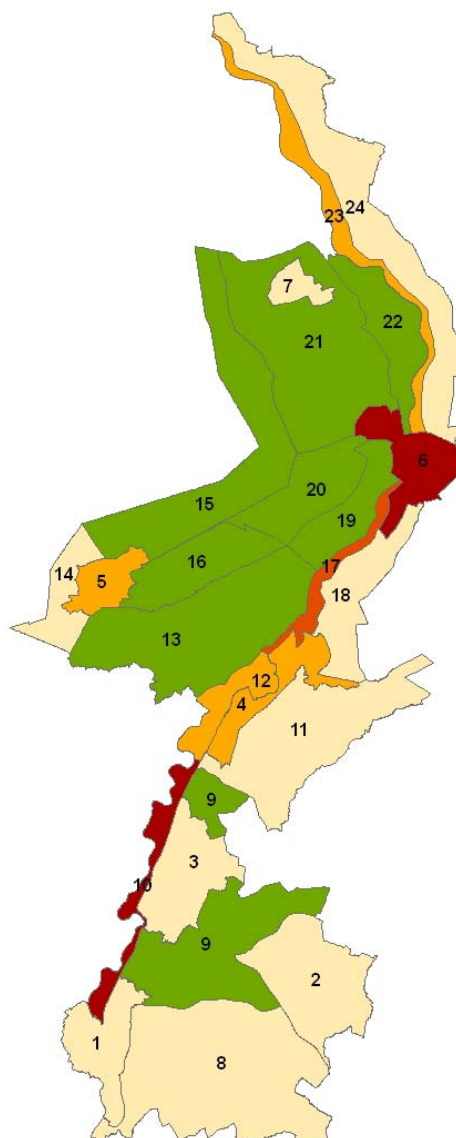
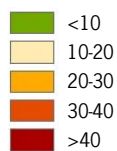
Areaal (ha) niet-agrarische ruimteclaims op agrarisch areaal per deelgebied

Claim op landbouw (ha landbouwgrond)

Figuur 4.4 **Areaal niet-agrarische ruimteclaims op agrarisch areaal per deelgebied (in percentage van totaal agrarisch areaal)**

Claim op landbouw (% areaal)

4.3 Ruimteclaims versus agrarisch grondgebruik

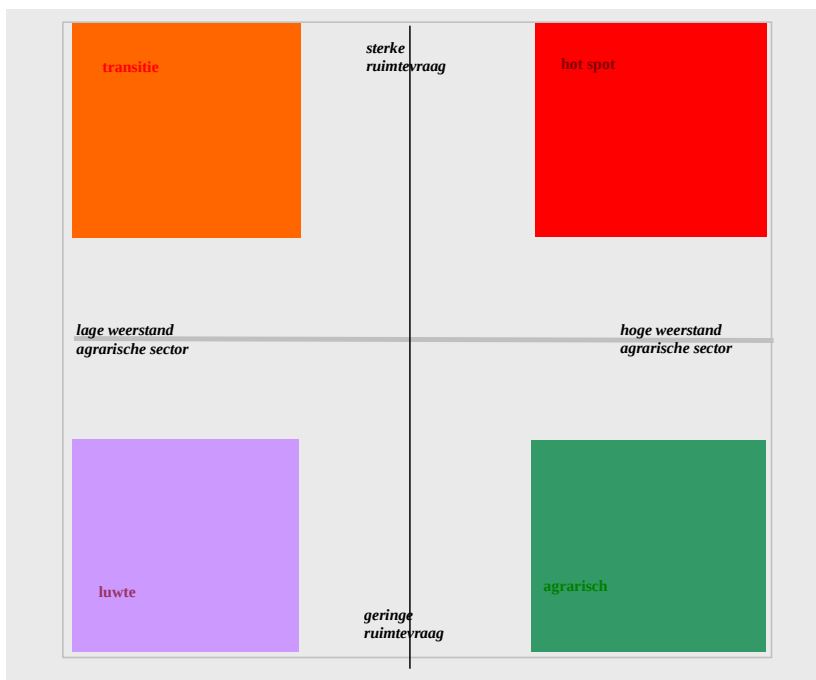
De land- en tuinbouw is meestal de gebruiker van de agrarische gronden waar claims op gelegd zijn. De betrokken agrarische bedrijven kunnen meer of minder weerstand bieden tegen de ruimteclaims. Een gebied met een sterke landbouwsector zal langer weerstand kunnen bieden aan ruimteclaims dan gebieden met een zwakkere land- en tuinbouw.

Deze basisgedachte is in 2008 uitgewerkt volgens de aanpak van de recente Alterra-studie *Waar gebeurt het?* (Agricola et al., 2008).

In deze studie is een methodiek ontwikkeld waarin de vraag naar ruimte geconfronteerd wordt met het mogelijke aanbod, waarna vervolgens gebieden zijn getypeerd wat betreft de te verwachten ruimtelijke ontwikkelingen in de nabije toekomst. In de methodiek worden de ontwikkelingen in de landbouw afgezet tegen de pullfactoren (druk/vraag vanuit niet-agrarische functies). Dit resulteert in het benoemen van transitiegebieden (sterke pullfactoren, zwakke landbouw), hotspots (sterke pullfactoren, sterke landbouw), luwtegebieden (zwakke pullfactoren, zwakke landbouw) en agrarische gebieden (zwakke pullfactoren, sterke landbouw), zie figuur 4.5.

Figuur 4.5

Definitie van hotspot-, transitie-, luwte- en agrarische gebieden op basis van de sterkte en zwakten van de push- en pullfactoren

Korte karakteristiek 4 soorten gebieden

Luwtegebieden zijn gebieden met weinig vraag vanuit niet-agrarische functies en een weinig weerstand van de landbouw. De ontwikkelingen zullen hier geleidelijk verlopen. Er komt wel agrarische grond vrij, maar de vraag naar grond door andere gebruiksfuncties is laag. Dit biedt mogelijkheden voor beter renderende land- en tuinbouw takken van buiten het gebied of boeren, burgers en buitenlui gaan zogenaamde verbrede activiteiten ontplooiën.

In *Agrarische gebieden* staat de landbouw sterk en wordt er niet tot nauwelijks door de andere functies aan de sector getrokken. Gevolg, de boer boert voort. Het landschap in deze gebieden zal vooral door de dynamiek in de sector (schaalvergroting) bepaald worden.

In de *Transitiegebieden* is veel vraag naar grond vanuit andere gebruiksfuncties en, omdat in deze gebieden de weerstand van de landbouw zwak is, mag verwacht worden dat transitie in deze gebieden autonoom tot stand komen. Er verandert dus veel in deze gebieden, maar of dat (beleidsmatig) een probleem is, is afhankelijk van de neveneffecten van deze transitie,

zoals afname van de kwaliteit van het landschap en de leefomgeving, toename van versterking, toename van wonen, enzovoort.

In de *Hotspotgebieden* staat de weerstand van de landbouw lijnrecht tegenover de vraag vanuit de andere gebruikersfunctie. Een sterke landbouw wordt geconfronteerd met veel niet-agrarische claims.

Ruimtedruk

De ruimteclaims van niet-agrische gebruiksfuncties in de provincie Limburg zijn al uitgewerkt in het voorgaande. De onderstaande kaart met daarop de relatieve ruimtevrage vanuit niet-agrarische functies gebruiken we om de sterkte van de ruimtevrage in de onderscheiden deelgebieden te kwantificeren. De ruimteclaims vanuit andere functies zijn hiertoe op basis van de percentages geclaimde grond binnen het deelgebied geordend en ingedeeld in 4 scores. De gebieden met de score 1 hebben, relatief gezien, de hoogste claims in de provincie Limburg, terwijl de gebieden met een score 4, relatief gezien, de laagste claims hebben (zie figuur 4.6).

Agrarische weerstand

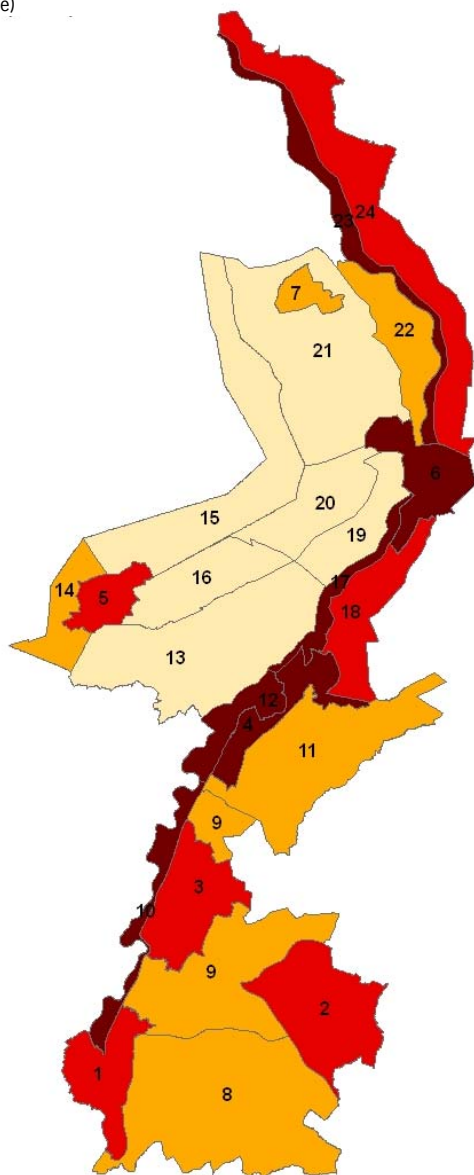
Een overgang van agrarisch gebruik naar niet-agrarisch gebruik wordt beïnvloed door de mate waarin de agrarische sector weerstand kan bieden aan de andere ruimtelijke claims. Uit eerder onderzoek is gebleken dat op regioniveau deze weerstand goed weergegeven kan worden door twee factoren: de gemiddelde bedrijfsgrootte (nge/bedrijf) die de weerstand geeft op de (inter)nationale markt en de gemiddelde intensiteit (nge/ha) die de weerstand op de lokale grondmarkt vertegenwoordigd. Een combinatie van deze kaart leidt dan tot de weerstandskaat. Let op: in gebieden met een lage weerstand betekent dit niet dat de landbouw zal verdwijnen. Handhaving van landbouw is afhankelijk van de druk vanuit andere functies en wijze waarop landbouw zich aanpast aan de andere functies (multifunctioneel landgebruik of verbrede landbouw).

In tabel 4.6 is per deelgebied het gemiddeld aantal nge/bedrijf en nge/ha weergegeven. In deze cijfers is de glastuinbouw niet meegenomen, aangezien deze relatief weinig grond heeft (slechts 1%), een veel hogere economische bedrijfsomvang in vergelijking met de andere sectoren en niet is meegenomen als agrarische grond bij het in beeld brengen van de ruimteclaims.

Figuur 4.6

Rangschikking gebieden van lage (waarde =1) naar hoge ruimtedruk (waarde = 4)

Claim op landbouw (score)

Tabel 4.6 Overzicht indicatoren weerstand landbouw		
Gebiedsnaam	Nge/bedrijf	Nge/ha
	34	2,2
1. Maastricht/Zuidelijk Maasdal	38	2,2
2. Parkstad Limburg	41	1,7
3. Sittard-Geleen	53	2,6
4. Roermond	59	4,3
5. Weert-Nederweert	60	3,0
6. Venlo	97	6,0
7. Venray	51	2,1
8. Nationaal Landschap-zuid	44	2,0
9. Nationaal Landschap-noord	58	1,7
10. Grensmaas	64	2,7
11. Echt-Roerdalen	44	1,9
12. Maasplassen-zuid	95	4,8
13. Rivierterras Leudal-Stramproy	48	2,6
14. Bossen Weert	110	6,6
15. Peelregio	99	5,9
16. Veenrestanten Midden-Limburg	187	6,3
17. Maasdal-midden	81	3,6
18. Tussengebied Venlo-Roermond	154	11,0
19. Rivierterras Midden-Limburg	100	7,1
20. Zandgebied Midden-Limburg	140	8,8
21. Zandgronden Noord-Limburg	100	6,0
22. Rivierterras Noord-Limburg	68	2,5
23. Maasdal-noord	75	3,5

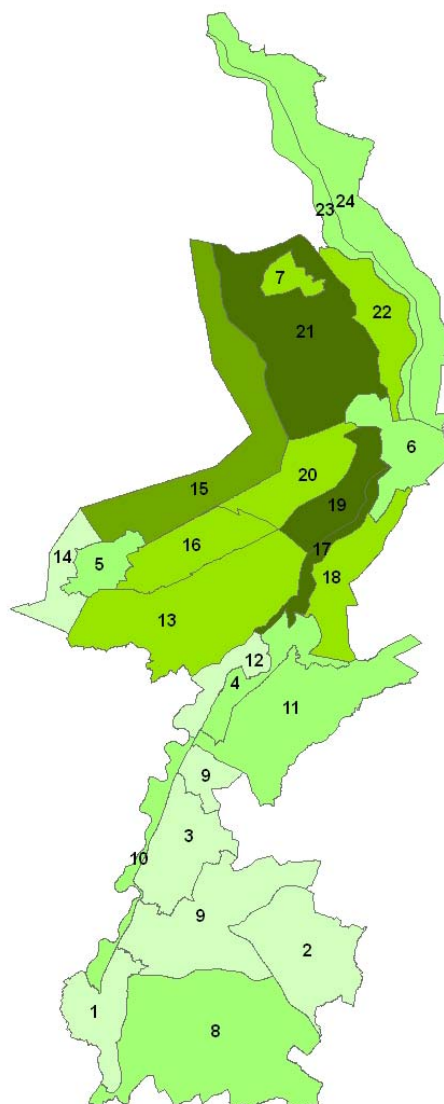
De figuren 4.7 en 4.8 geven de weerstand per deelgebied op kaart weer. De weerstandkaarten van de landbouw zijn vervolgens met elkaar gecombineerd, ingedeeld in 4 score-eenheden waarbij ze ten opzichte van elkaar zijn gerangschikt van groot naar klein. De gebieden met de score 1 vertonen de hoogste weerstand in provincie Limburg, terwijl de gebieden met een score 4 de laagste weerstand bieden. Dit komt in figuur 4.9 tot uiting.

Figuur 4.7

Gemiddelde nge per bedrijf per deelgebied exclusief glastuinbouwbedrijven

Nge/bedrijf

<50
50-75
75-100
100-125
>125

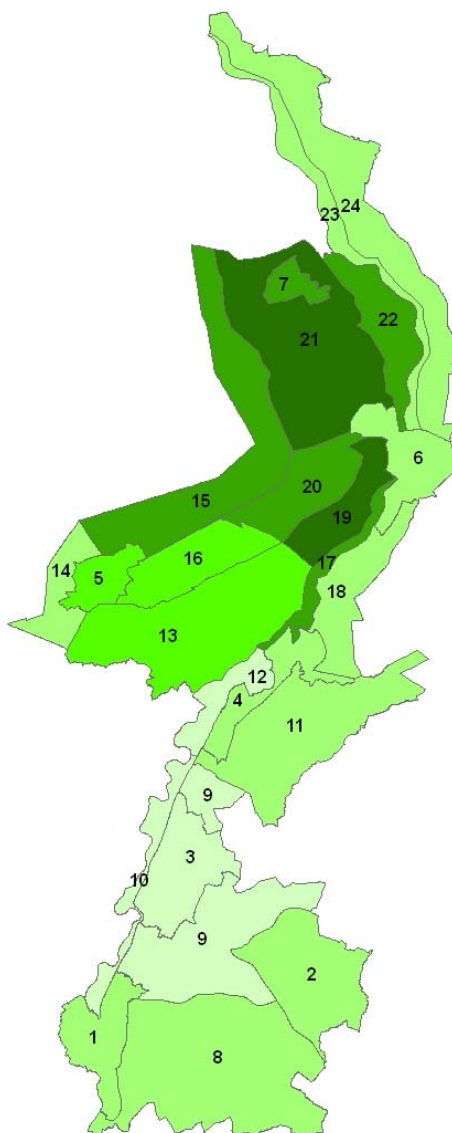
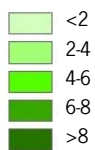

Bron: GIAB (2007).

Figuur 4.8

Gemiddelde nge per ha per deelgebied exclusief glastuinbouwbedrijven

Nge/ha

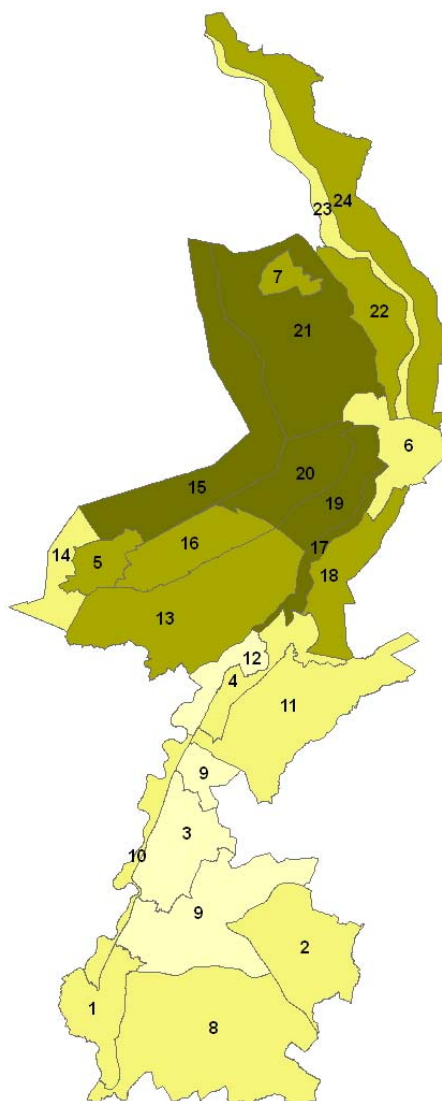

Bron: GIAB (2007).

Figuur 4.9 Landbouwkaart met lage weerstand landbouw (waarde = 1) tot hoge weerstand landbouw (waarde = 4)

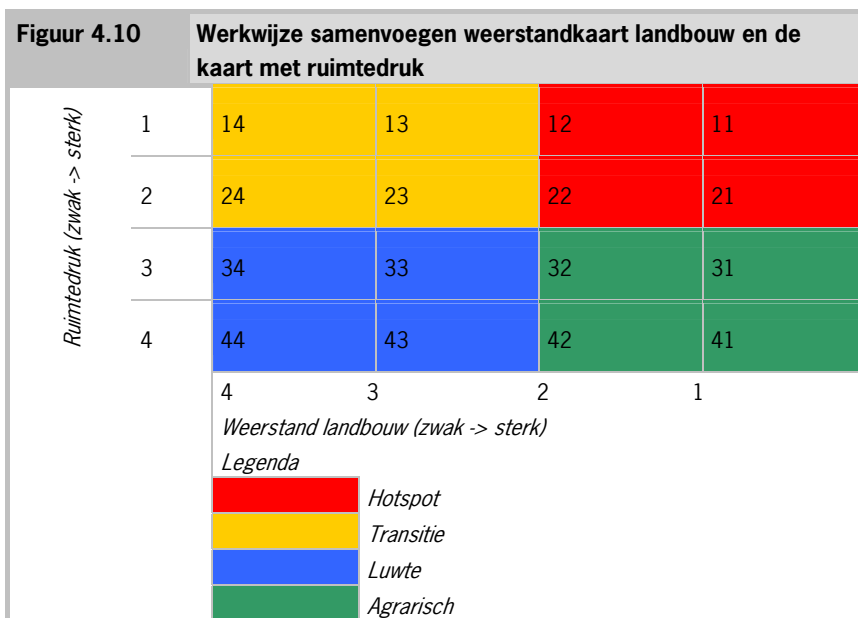
Landbouw-combi (nge/ha + nge/bedrijf)

- 1 (sterk)
- 2
- 3
- 4 (zwak)

Kwadrant met gebiedstypering

Om vervolgens tot de 'Waar gebeurt het'-eindkaart te komen zijn de kaarten van de ruimtedruk en de weerstand van de landbouw met elkaar gecombineerd volgens het onderstaande schema in figuur 4.10.

Ten aanzien van deze methodiek moeten wel enkele nuanceringen aangebracht worden:

- De indeling geeft een 'relatief' beeld. Daar bedoelen we mee dat de deelgebieden ten opzichte van elkaar gescoord zijn. Elke deelkaart waaruit deze eindkaart is opgebouwd is gescoord tussen 1 (laag) en 4 (hoog) op basis van een gelijke verdeling over de gebieden. Met andere woorden waar speelt het meer en waar speelt het minder. Er is dus niet gekeken naar de absolute waarden van de deelkaarten binnen de betreffende deelgebieden;
- De weging tussen de pullfactoren (ruimte vraag) is even belangrijk verondersteld. Niet alle functies hebben echter evenveel geld te bieden om de vraag naar ruimte te realiseren of hebben een acute noodzaak. Ook de kracht van het beleid is niet meegewogen;

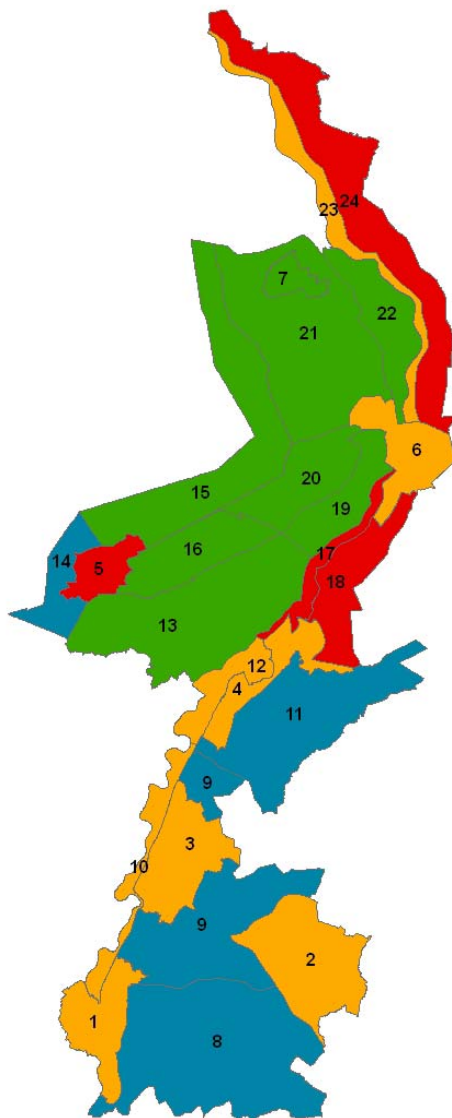
- De weerstand van de landbouw wordt uitgedrukt in de economische omvang van de primaire productie. In gebieden met een lage weerstand van de landbouw betekent nog niet dat de landbouw per definitie zal verdwijnen. Handhaving van landbouw is afhankelijk van de druk vanuit andere functies en wijze waarop landbouw zich aanpast aan de andere functies (multifunctioneel landgebruik of verbrede landbouw).

Figuur 4.11 geeft een ruimtelijk beeld van de verdeling van de 4 gebieden over de provincie.

Figuur 4.11 Ruimtelijke verdeling 4 gebieden over de provincie

Krachtenschema (push- en pullfactoren)

- hotspot
- transitie
- agrarisch
- luwte

4.4 Conclusies ruimteclaims versus agrarisch grondgebruik

In het noordwesten van de provincie Limburg komen vooral de agrarische gebieden voor. Hier zijn de claims vanuit andere sectoren relatief gering en het gebied kent een sterke landbouwstructuur. In dit gebied zal de landbouw zich sterk doorontwikkelen in de richting van de schaalvergroting. De dynamiek van de landbouwsectoren in dit gebied zullen het aanzien van het landschap blijven bepalen.

In de zuidelijke delen van Limburg (Heuvelland en Echt-Roerdalen) is de ruimteclaim ook relatief gering. In deze luvtegebieden zullen de ontwikkelingen in de landbouwsectoren die zich daar momenteel bevinden niet sterk hun doorwerking hebben op de grondmarkt. De behoefte aan grond is relatief gezien lager dan in andere gebieden en in combinatie met de relatief lage vraag naar grond vanuit niet-agrarische functies is het in deze gebieden mogelijk dat nieuwe landbouwsectoren een kans krijgen of dat er meer verbreding ontstaat. Beide kanten kan het opgaan. Dit biedt zeker kansen voor de landbouw door in te spelen op dit soort ontwikkelingen. In het Heuvelland zien we dit ook al door het relatief grote aandeel bedrijven met verbreding dat nu al in dit gebied aanwezig is.

In de transitie- en hotspotgebieden rondom de grote steden in Limburg en langs de Maas is de ruimtevraag vanuit de niet-agrarische functies relatief groot. In sommige gebieden staat dit tegenover de sterke vraag vanuit de landbouw voor grond (hotspotgebieden) en in andere gebieden zal er sprake zijn van transitie waarbij de gebieden langzaam van karakter veranderen (transitiegebieden). De dominante trend zal hier vooral schaalvergroting en intensivering zijn, maar functiecombinaties bieden in de hotspotgebieden zeker ook kansen (denk bijvoorbeeld aan stadslandbouw).

5 Landbouw en maatschappelijke diensten in Limburg

5.1 Inleiding

In deze studie verstaan wij onder het begrip maatschappelijke diensten: het bijdragen aan doelmatige mederealiserende van de maatschappelijk wenselijke ontwikkelingen voor natuur, landschap en water door de landbouwsector. In deze studie zijn we vooral op zoek naar diensten en instrumenten die mogelijk kunnen bijdragen aan deze mederealiserende om een deel van de ruimteclaims op agrarische gronden door gezonde agrarische ondernemers te laten uitvoeren en dat daarmee het mes aan twee kanten snijdt. In dit hoofdstuk gaan we daartoe in eerste instantie in op een analyse van nationale generieke instrumenten waarmee de landbouw in kan spelen op de vraag naar maatschappelijke diensten. Vervolgens bekijken we aan de hand van de weergave van enkele regionale 'best practices' wat er in de praktijk op dit gebied in andere regio's mogelijk is en wat er in de provincie Limburg al aan specifieke initiatieven op dit gebied ondernomen is. Ten slotte gaan we in op de ideeën voor een vernieuwend instrumentarium op dit gebied, zoals die in enkele ontwerpssessies in het kader van ons project ontwikkeld zijn. Het hoofdstuk eindigt met enkele globale conclusies.

5.2 Analyse van nationale generieke instrumenten

Nationaal zijn er diverse generieke instrumenten beschikbaar om maatschappelijke dienstverlening door de landbouw op het gebied van natuur, water en landschap te stimuleren. Belangrijke instrumenten zijn daarbij de Catalogus groenblauwe diensten, het Programma Beheer en het subsidiestelsel Natuur- en Landschapsbeheer. Hieronder gaan we kort in op de kenmerken en mogelijkheden van deze instrumenten, alsook op het recente advies van de Commissie Rinnooy Kan over de financiering van het landschapsonderhoud in ons land.

Catalogus groenblauwe diensten

Groenblauwe diensten is een verzamelnaam voor activiteiten van agrarische ondernemers op het gebied van landschap, natuur, water en toegankelijkheid van het platteland. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om weidevogelbeheer, de realisatie

van wandelpaden, bloeiende randen langs akkers, slootkantbeheer, onderhoud aan heggen en singels. Het Interprovinciaal Overleg (IPO) en het ministerie van LNV hebben de afgelopen jaren intensief samengewerkt om een Catalogus groenblauwe diensten samen te stellen. Deze catalogus is een gereedschapskoffer waarmee overheden een regeling met maatregelen/pakketten kunnen ontwikkelen op het gebied van aanleg en beheer van natuur, landschap, water, recreatie en cultuurhistorie (IPO/LNV, 2007). In het handboek staan geen pakketten, maar honderden maatregelen en maximumprijzen voor werkzaamheden en opbrengstderving. Hiermee kunnen overheden zelf een pakket samenstellen en de prijzen bepalen op basis van de maximumprijzen in de catalogus. De lijn in de catalogus voldoet aan de voorwaarden voor staatssteun, aangezien de Europese Commissie de catalogus heeft goedgekeurd.

Programma Beheer

Het Programma Beheer is een samenhangend pakket van maatregelen en subsidies voor het beheer van bossen, natuur en landschap in Nederland. De regeling is nu nog landelijk, maar bestaat per 1 januari 2010 uit de Provinciale Subsidieregeling Natuurbeheer (PSN) en de Provinciale Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (PSAN). Het belangrijkste verschil tussen beide regelingen is dat de PSAN bedoeld is voor gronden waar landbouw de hoofdfunctie blijft, terwijl de gronden onder PSN een blijvende natuurbestemming hebben. Gezien de aard van ons project is daarom vooral PSAN van belang, dus daar zullen we ons op richten. De subsidies binnen PSAN richten zich op: 1) de instandhouding van natuurwaarden op landbouwgronden, 2) het beheer en onderhoud van landschapselementen en 3) de aanleg en beheer van tijdelijk bos. Boeren en particulieren kunnen een bijdrage krijgen voor het aanbrengen en beheren van landschapselementen en het aanpassen van hun bedrijfsvoering zodat weidevogels of inheemse plantensoorten een goede kans krijgen om te blijven voortbestaan.

Subsidiestelsel Natuur- en Landschapsbeheer

Het Programma Beheer in de huidige vorm gaat binnenkort op de schop. Per 1 januari 2010 gaan PSAN en PSN over in het Subsidiestelsel Natuur- en Landschapsbeheer (SNL). Vanaf 2007 werken de provincies in nauw overleg met het ministerie van LNV en terreinbeheerders aan dit nieuwe subsidiesysteem voor het beheer van natuur en landschap en zij voeren het dan ook uit. Het SNL kenmerkt zich door een meer gebiedsgerichte benadering, minder details bij de sturing en meer verantwoordelijkheid voor en vertrouwen in de beheerders van natuur. De provincies willen onder meer het afrekenen op resultaat afschaffen,

het stelsel beter laten aansluiten bij de Catalogus groenblauwe diensten en het systeem van natuurtypen vereenvoudigen (LEI, 2008). In het nieuwe stelsel is het ook mogelijk om regionale pakketten toe te voegen; de financiering van die pakketten is de verantwoordelijkheid voor de provincie. Het nieuwe stelsel maakt gebruik van een nieuwe indeling in natuur- en beheertypen. Deze is beschreven in de Index Natuur- en Landschapstypen, een gemeenschappelijke natuurtypologie voor overheden en beheerders. In totaal zijn er vanaf volgend jaar in heel Nederland ruim 70 beheertypen voor natuurbeheer, agrarisch natuurbeheer en landschapsbeheer, zoals kruidenrijk grasland, hoogveen, beukenbos, houtwal en hoogstamboomgaard.

Advies Task Force Financiering Landschap Nederland

In 2008 heeft de Task Force Financiering Landschap Nederland, onder voorzitterschap van Alexander Rinnooy Kan, een advies uitgebracht over de financiering van het landschap in ons land. Het advies richtte zich met name op agrarische cultuurlandschappen, ofwel gebieden waar de landbouw de dominante grondgebruiker is. De Task Force stelt een gebiedsgerichte benadering voor: als lokale maatregelen en doelen herkenbaar zijn, zullen private partijen ook eerder bereid zijn om bij te dragen aan een fonds. Daarnaast staat in het advies het agrarisch ondernemerschap centraal, omdat volgens de Task Force 'een renderende bedrijfsvoering op de lange termijn de beste perspectieven biedt voor de continuïteit van fraaie en toegankelijke agrarische cultuurlandschappen'. Verder geeft het advies aan dat gebiedspartijen waar mogelijk moeten streven naar private financiering en dat de overheid publieke middelen moet inzetten waar dat nodig is. Als mogelijkheid daarvoor komt een planbatenheffing naar voren: een heffing op de baten voor de eigenaar bij een bestemmingswijziging die voor hem voordelig uitpakt, bijvoorbeeld wanneer een recreatiewoning door een planwijziging ineens bestemd is voor permanente bewoning. Een andere mogelijkheid is het aanscherpen van 'bovenplanse verevening': financiële overschotten in winstgevende ('rode') projecten gebruiken om tekorten in 'groene' projecten te dekken. Vooralsnog kan 'bovenplanse verevening' alleen plaatsvinden op basis van vrijwilligheid, maar de Task Force stelt dat 'het billijk is om de aantasting van de groene ruimte door economische ontwikkelingen, verplicht te compenseren.' Als laatste stelt de Task Force dat provincies een regieverantwoordelijkheid moeten hebben en pleit zij voor nationale cofinanciering voor regionale en private initiatieven.

5.3 Analyse van 'regionale best practices'

Groenblauw stimuleringskader provincie Noord-Brabant

Met het Groen Blauw Stimuleringskader wil de provincie Noord-Brabant het Brabantse landschap en het waterbeheer verbeteren en de mogelijkheden vergroten om van het landelijk gebied te genieten. Het Groen Blauw Stimuleringskader is bedoeld voor alle grondeigenaren die willen bijdragen aan natuur- of landschapsbehoud. Als een grondeigenaar maatregelen op zijn grond treft die bijdragen aan natuur- of landschapsbehoud, dan kan hij daarvoor een passende vergoeding krijgen.

De provincie werkt voor de uitvoering van de regeling samen met gemeenten en waterschappen. Minimaal drie gemeenten en/of waterschappen sluiten samen met de provincie Noord-Brabant een gebiedscontract af. Daarin staat hoeveel men wil investeren in natuurbehoud en -ontwikkeling en welke beheerpakketten er in het afgesproken gebied zullen worden opengesteld.

Het geld dat gemeenten en waterschappen in het gebied willen inzetten voor deze regeling, zal de provincie verdubbelen. Onder andere gemeenten en landbouw- en natuurgebiedskenners denken mee in de uitvoering. Het uitgangspunt is dat extra werk wordt vergoed. De hoogte van de vergoedingen voor zogenoemde 'groene of blauwe diensten' is samen met kenners van het gebied bepaald.

Wanneer een grondeigenaar ervoor kiest om diensten te verlenen in het kader van het Groen Blauw Stimuleringskader, dan is het handig te weten welke diensten daartoe behoren. Er zijn speciale pakketten samengesteld met meestal een vaste vergoeding en een aantal voorschriften over aanleg, onderhoud en inzet van grond. Er is een gedetailleerd overzicht van de groene en blauwe pakketten beschikbaar.

Landschapsfondsen in Overijssel

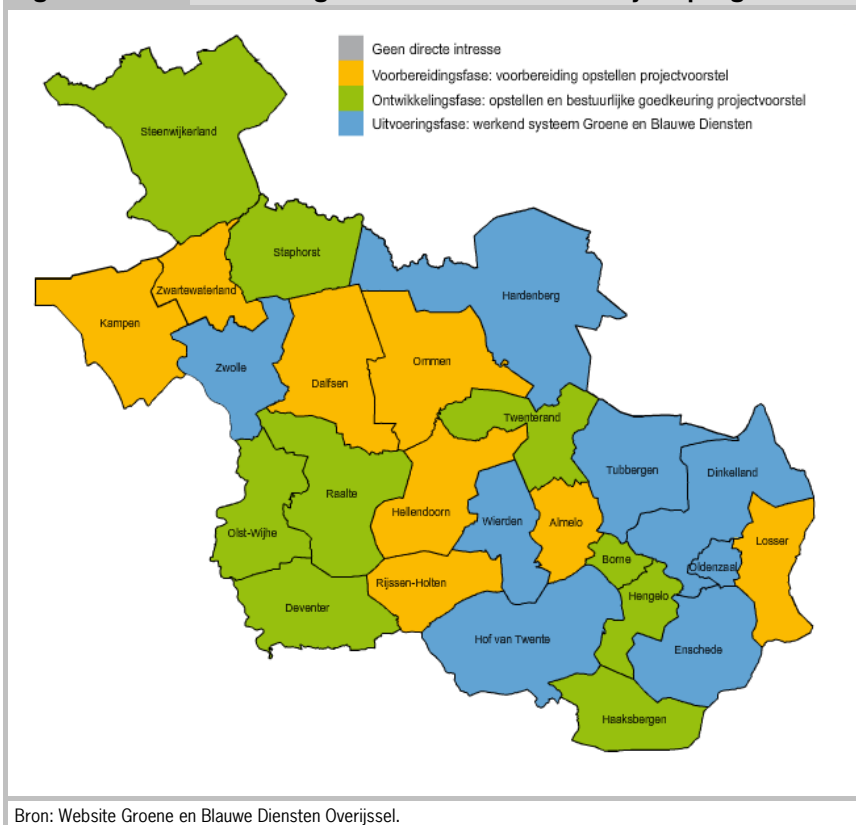
Een Landschapsfonds is een bundeling van publieke en private middelen voor het inrichten en beheren van het landschap. Voor een duurzaam onderhoud en beheer van landschapselementen is het van wezenlijk belang dat de vergoedingen uit dit fonds structureel van aard zijn (garantie voor 20 tot 30 jaar). Lokale en regionale kennis en betrokkenheid van stakeholders is eveneens van eminent belang.

In Overijssel zijn er momenteel zes gebiedsfondsen actief, onder meer in Enschede, Zwolle en in het Nationaal Landschap Noordoost-Twente. De provincie heeft € 40 miljoen beschikbaar gesteld voor cofinanciering van deze gebiedsfondsen en heeft in 2006 ook een beleidskader opgesteld voor groene en

blauwe diensten. Inmiddels is dit systeem van groene en blauwe Diensten al in 8 Overijsselse gemeenten in uitvoering; de overige gemeenten hebben een dergelijk systeem in voorbereiding en ontwikkeling (zie figuur 1).

Niettemin kost het vullen van de gebiedsfondsen voorsnog veel moeite, tenminste voor wat betreft private financiering; er zit nog vooral publiek geld in, afkomstig van gemeenten en de provincie. Aanvullende financiering is daarom hard nodig. Het verplicht stellen van 'bovenplanse verevening' ten gunste van investeringen in het landschap, zoals de eerder genoemde Task Force Financiering Landschap voorstelt, kan daar naar verwachting aanzienlijk aan bijdragen.

Figuur 5.1 Status van groenblauwe diensten in Overijssel per gemeente

Waterpark Het Lankheet in Overijssel

Het concept van waterparken stoelt op de gedachte dat private partijen (groen)blauwe diensten aanbieden, die bovenwettelijk zijn. Met dat idee in het achterhoofd is op Landgoed Het Lankheet bij Haaksbergen in 2006 een pilot-project gestart om te achterhalen of een waterpark aldaar technisch en economisch haalbaar is. Het is een grootschalig project met diverse betrokken partijen, waaronder Landgoed Het Lankheet, Provincie Overijssel, Waterschap Rijn en IJssel en Wageningen UR. Op het landgoed zijn helofytenfilters (zuiveringsmoerassen) aangelegd met als primaire functie waterzuivering. Het park draagt ook bij aan andere (water)doelstellingen: productie van biomassa, piekwaterberging, antiverdroging en recreatiemogelijkheden.

Het concept waterparken is nog volop in ontwikkeling. Uit een studie van De Blaeij en Reinhard (2008) blijkt dat in Lankheet de genoemde maatschappelijke diensten in een maatschappelijke kosten-batenanalyse een positief saldo opleveren. Dat betekent dat de diensten de maatschappij meer baten opleveren dan ze kosten. Lankheet en andere waterparken kunnen zodoende een belangrijke bijdrage leveren aan multifunctioneel landgebruik en een wezenlijke rol spelen bij maatschappelijke (water)opgaven. Daar staat echter tegenover dat de kosten en baten niet gelijkelijk verdeeld zijn: de private partij maakt de kosten, maar de baten zijn grotendeels voor de maatschappij. Op Lankheet is er voornamelijk geen financiële vergoeding voor de maatschappelijke dienst en de inkomsten via biomassa (riet) zijn voor de ondernemer niet toereikend. Om waterparken succesvol te maken, moet er daarom voldoende financiële compensatie zijn voor de private partij die de dienst aanbiedt.

Boeren met water

'Boeren met water' betekent dat boeren op hun bedrijf actief mogelijkheden creëren om waterberging en waterbeheer in hun bedrijfsvoering op te nemen. In 2006 is in dat kader in Overijssel een pilotproject opgestart om de mogelijkheden voor piekwaterberging op graslandpercelen te onderzoeken. Op een melkveebedrijf van in totaal 52 ha is 4 ha grasland ingericht voor piekwaterberging. Het melkveebedrijf, DLG-Oost, Waterschap Groot Salland en instituten van Wageningen UR hebben het project uitgevoerd; de voornaamste opdrachtgevers waren de Provincie Overijssel en het ministerie van LNV. Inmiddels is het pilot-project afgerond. Het project maakt duidelijk dat piekwaterberging op grasland zeker voorziet in de behoefte van waterschappen. Een dergelijke 'blauwe dienst' voorkomt dat waterschappen de grond aan de landbouw moeten onttrekken. Lage percelen liggend aan de waterloop verdienen hierbij de voorkeur. Belangrijke voorwaarden zijn dat de boer of landeigenaar enthousiast is en dat er

voldoende financiële compensatie is om het lagere bedrijfsresultaat te compenseren. Er zijn ook knelpunten: er zijn risico's voor verslechtering van de waterkwaliteit, omdat er mogelijk meer uitspoeling van N en P is in het groeiseizoen; de graskwaliteit op 'blauwe' graspercelen gaat omlaag; piekwaterberging leidt tot hogere grondwaterstanden.

Boeren met landschap en natuur in de regio Winterswijk

In grote gedeelten van het gebied rondom Winterswijk in de Achterhoek zijn de productieomstandigheden voor de landbouw matig. Daar staat tegenover dat het landschap prachtig is en de natuur waardevol en dat recreatie in het gebied toeneemt. Daarom hebben Geerts et al. (2008) een beloningssysteem voor beheer van landschap en natuur in dit Nationaal Landschap uitgewerkt. Dit systeem is gebaseerd op puntenwaardering: agrariërs krijgen punten toegekend voor bijdragen op het gebied van landschap, natuur en milieu, cultuurhistorie, educatie en openstelling. De totale vergoeding voor de 'groene dienst' die de ondernemers leveren, is het aantal punten vermenigvuldigd met een vastgesteld bedrag per punt. Bij voorkeur blijft de regie in regio, bijvoorbeeld stichting WCL Winterswijk (WCL staat voor waardevol cultuurlandschap).

Een concreet beloningssysteem biedt goede kansen voor agrarische ondernemers om tegen een vergoeding 'groene diensten' te leveren. Daarbij is zelforganisatie van boeren en landeigenaars van wezenlijk belang, omdat het Nationaal Landschap niet stopt bij de erfgrans (Polman en Slangen, 2008). Een van de belangrijkste knelpunten dat er momenteel geen stelsel voor groenblauwe diensten bestaat in het gebied. Bovendien is er nog geen landschapsfonds voor het Nationaal Landschap Winterswijk. In Polman en Slangen (2008) komt naar voren dat men het fonds wellicht kan vullen met inkomsten uit de OZB, nationale gelden en toeristenbelasting, maar daar is nu nog geen sprake van. Verder verdient ook het schaalniveau aandacht: mogelijk is de schaal van Nationaal Landschap Winterswijk voor een gebiedsfonds te beperkt.

De Nije Pleats in Fryslân: ontwikkeling landbouw met behoud van het Friese landschap

In februari 2009 is het resultaat van een onderzoek over de landschappelijke inpassing van agrarische bedrijven en megastallen in de provincie Fryslân gepresenteerd. Daarin wordt het belang van ruimtelijke kwaliteit in Fryslân onderstreept. 'Samen willen de uitdaging aangaan om met ontwerpen en inrichtingsvoorstellen te komen, waarin integraal naar de omgeving is gekeken. Waarin

kansen worden benut om de agrarische bedrijfsvoering te versterken en te verduurzamen en ook om landschap, natuur en milieu op te knappen.

Naast het adviesboek met beleidsadviezen heeft het onderzoek een praktisch werkboek opgeleverd. Voor landschappelijke inpassing is een landschappelijk inrichtingsplan een voorwaarde. De landschappelijke inrichting van agrarische bouwpercelen is bepalend voor de ruimtelijke kwaliteit in relatie tot de omgeving. Het werkboek geeft praktische handreikingen voor de landschappelijke inpassing van agrarische bedrijven met uitbreidingsplannen.'

Eén van de adviezen betreft het actief bijstaan van agrarische bedrijven met het instellen van een loket of aanspreekpunt waar grote uitbreidingsverzoeken gecoacht, gefaciliteerd en getoetst worden. Dus middels een systematische en gestructureerde begeleiding van initiatieven wordt getracht zo veel ruimtelijke kwaliteitswinst te boeken. Voor de boer in kwestie kan dan een oplossing worden geboden mét een gezond agrarisch perspectief.

Uit dit onderzoek volgen enkele belangrijke aandachtspunten:

- Voor de landschappelijke inpassing van een uitbreiding of ver-/inplaatsing van een bedrijf geldt meer dan de oppervlakte van het bouwperceel het landschappelijk kader als grens. Dit kader is richtinggevend voor de omvang en uitbreidingsrichtingen van het agrarische bedrijfserf.
- Het proces van ruimtelijke schaalvergroting in de landbouw heeft een zodanige impact dat de overheid niet meer kan volstaan met de klassieke rol van plantoetser, maar meer de rol van procesbegeleider of gebiedsontwikkelaar aan dient te nemen.
- Landschappelijke inrichting van agrarische bouwpercelen is en blijft een onderwerp van zorg. De inrichting van erven is vaak matig, terwijl juist blijkt dat de landschappelijke inrichting van de bouwpercelen bepalend is voor de ruimtelijke kwaliteit in relatie tot de omgeving.

Knooperven in Twente

Knooperven zijn boerenerven die door middel van paden en beplanting met elkaar verbonden zijn. Het knooperf organiseert als het ware het landschap met zijn tentakels van routes en beplantingen, en vormt op die manier het ordenend principe voor het buitengebied. Dit concept beoogt:

- beter tegemoet te komen aan de woonwensen van mensen in de regio en de vraag naar woon-/werklocaties inclusief eventuele locaties waar zorg in verschillende vormen kan worden aangeboden;
- versterken van de agrarische structuur waardoor grootschalig landbouw in een kleinschalig landschap beter mogelijk wordt;

- duurzaam versterken van de landschappelijke kwaliteit door het introduceren van nieuwe eigenaren, ontwikkelaars en beheerders van landschappelijke elementen;
- beter toegankelijk maken van het landelijk gebied door de aanleg van wandel- en fietspaden op de Knooperven;
- creëren van extra mogelijkheden voor behoud cultuurhistorisch belangrijke boerderijen en erven.

Inmiddels heeft gemeente Tubbergen een eerste stap gezet met de aankoop van een agrarisch bedrijf, waar op het erf 7 woningen in bestaande gebouwen en deels nieuwbouw komen. Het erf komt in gezamenlijk eigendom van de bewoners die ook verantwoordelijk zijn voor het onderhoud aan het landschap en de vrijgekomen landbouwgrond wordt verkocht aan boeren die wil uitbreiden.

Echt Overijssel!

Echt Overijssel! heeft tot doel om rendabele regionale samenwerkingsverbanden te creëren tussen akkerbouwers, natuurbeheerders en hun ketenpartners (van toeleveranciers tot horeca en recreatie). Op die manier komt een regionale landbouw tot stand, die streekelijke producten en diensten voortbrengt met een eerlijke prijs. Het initiatief voor dit project is genomen door ASG Veehouderij, Stichting Dianthus en Vereniging Natuurmonumenten. De provincie Overijssel heeft subsidie voor de komende jaren toegekend. Bioconnect (LNV) en Natuurmonumenten financieren mee.

Echt Overijssel! gaat uit van samen denken en samen doen. De verschillende partners in het project zetten in op schaalvergroting, maar dan anders. Het moet resulteren in vergaande samenwerking in de regio en een grote strategische ruimte voor regionale productiesystemen, gesloten kringlopen en hoge natuur- en landschapswaarden.

5.4 Reeds ondernomen initiatieven in Limburg

Verhandelbare ontwikkelingsrechten

In Limburg zelf heeft de provincie reeds een methode ontwikkeld om enerzijds de achteruitgang van de kwaliteit van het landelijk gebied te stoppen en anderzijds daarvoor publiekprivate financiering te vinden. Die methode is gebaseerd op het Amerikaanse systeem van verhandelbare ontwikkelingsrechten (VOR) en is VORm genoemd, ofwel VOR-methode. VORm draait om een uitruil tussen land-

schappelijke kwaliteit, leefbaarheid en economie, op basis van goede samenwerking tussen publieke, private en particuliere partijen. Meer concreet: economische ontwikkeling toestaan op een plaats waar dat nog niet mag, op voorwaarde dat de markt voldoende opbrengsten genereert om op een andere plaats het verlies aan landschappelijke kwaliteit ruimschoots te compenseren (Knowhouse, 2009).

Met gebiedsvORM, de variant in het gebiedsproces, is nog weinig praktijkervaring opgedaan. In de pilotlocatie Gulpen-Wittern bleken voldoende uitruilmogelijkheden en ontwikkelingskansen te liggen, maar ontbrak het gevoel van urgentie bij de gebiedspartijen. Om die reden is het gebiedsproces aldaar gestopt (Knowhouse, 2009). Het is dus belangrijk dat er in een gebied niet alleen voldoende uitruilmogelijkheden en ontwikkelingskansen liggen, maar dat de opgave ook in de perceptie van de gebiedspartijen urgent is. Het voornemen is dat vORM als instrument binnenkort op zal gaan in het Limburgs Kwaliteitsmenu (zie onder).

Kwaliteitsmenu

Bij niet-gebiedseigen ruimtelijke ontwikkelingen (die eerst niet mogelijk waren krachtens het bestemmingsplan) ten behoeve van wonen en werken (buiten de vastgelegde contouren) heeft de provincie Limburg recent een nieuw systeem ontwikkeld, het zogenaamde 'Limburgs Kwaliteitsmenu'. Daarbij dienen degenen die profiteren van deze ruimtelijke ontwikkelingen ter compensatie een extra kwaliteitsbijdrage aan het landelijk gebied te leveren. Deze bijdragen kunnen zowel plaatsvinden in natura (landschappelijke inpassing, sloop gebouwen, natuurontwikkeling) als geldelijk in een gemeentelijk kwaliteitsfonds. Vanuit dit fonds kunnen de kwaliteitsbijdragen (tegenprestaties) worden verdeeld en gefinancierd.

Die verdeling kan geschieden door per project of gebied een virtueel 'mandje' te vullen met tegenprestaties (kwaliteitsbijdragen). Provincie en gemeenten maken afspraken over deze te realiseren kwaliteitsbijdragen (via 'mandjes').

Momenteel is het zo dat bij de mogelijke tegenprestaties vooral wordt gekeken naar natuurontwikkeling. Daarmee wordt de indruk gewekt dat het landbouwareaal twee keer wordt verminderd via deze aanpak: 1) door de rode ontwikkelingen zelf (vaak ten koste van landbouwgrond) en 2) door de tegenprestaties (kwaliteitsbijdragen) die ook vaak plaatsvinden op landbouwgrond (natuurontwikkeling). Het ligt voor de hand om meer landschapsgerichte en agrarische tegenprestaties (kwaliteitsbijdragen) mogelijk te maken. We komen hierop terug in hoofdstuk 6. Het Kwaliteitsmenu is een beleidsregel en vormt

een uitwerking van de ontwerp POL-aanvulling Verstedelijking Gebiedsontwikkeling en Kwaliteitsverbetering (VGK). De beleidsregel kan dus nog worden aangepast.

Mogelijkheden voor een Limburgs Landschapsfonds

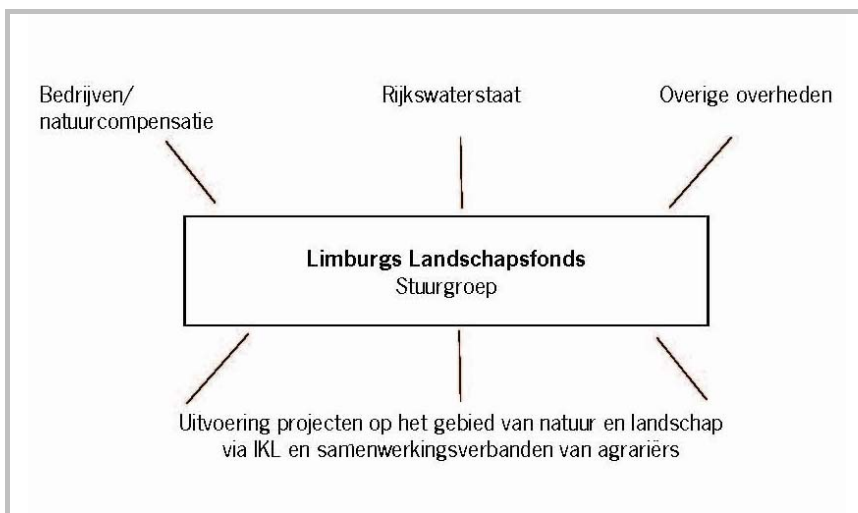
Een groot deel van het landschap in Limburg is te karakteriseren als een gevarieerd cultuurlandschap met een grote verwevenheid tussen natuur en landbouw. Door de Nederlandse regering zijn de laatste jaren steeds meer verantwoordelijkheden gegeven aan de lagere overheden (provincies en gemeenten) voor het beheer en het behoud van de kwaliteit van het cultuurlandschap. Een belangrijk onderdeel van deze uitvoering met betrekking tot het landelijk gebied zijn de blauwe en groene diensten.

Groene diensten spelen in op de maatschappelijke vraag naar een aantrekkelijk landschap om te ontspannen en van te genieten. *Blauwe diensten* betreffen het vasthouden van water om wateroverlast elders te voorkomen, het gedogen van water op percelen, het beheren van een gebied gericht op schoon water voor drinkwaterwinning. Agrariërs en andere particuliere grondeigenaren kunnen groene en blauwe diensten aanbieden. Van hen wordt verwacht dat zij aantoonbare prestaties verrichten die verder gaan dan waartoe zij wettelijk verplicht zijn.

In de provincie Limburg levert de stichting IKL een belangrijke bijdrage aan de uitvoering van het onderhoud van het cultuurlandschap, op basis van vrijwillige samenwerking met boeren en andere grondeigenaren. Voor de financiering van dit werk kan IKL gebruik maken van structurele bijdragen van provincie en gemeenten. De beschikbare middelen en uitvoeringscapaciteit schieten echter tekort om de gewenste landschapskwaliteit in de hele provincie te behouden en ontwikkelen. Daarom hebben de LLTB en de stichting IKL het plan opgevat om te komen tot een duurzaam landschapfonds.

Het doel van het beoogde fonds is om een duurzame financiering tot stand te brengen van de uitvoerende werkzaamheden die nodig zijn om de kwaliteit van het Limburgse cultuurlandschap (buiten de ecologische hoofdstructuur) verder te ontwikkelen en in stand te houden.

De structuur van het beoogde fonds ziet er als volgt uit:

Structurele financiering van dit Landschapsfonds is mogelijk indien diverse publieke en private partijen geld bijeen brengen in het fonds. Dit kan vrijwillig, maar bijvoorbeeld ook op basis van verplichtingen op het gebied van natuur- en/of landschapscompensatie. Fondsgelden kunnen daarbij worden gelabeld aan regionale en lokale initiatieven. Voor het financieel beheer kan het Nationaal Groenfonds worden ingeschakeld. Het fonds kent een bestuur dat beslissingen neemt over de toekenning van gelden aan initiatiefnemers van projecten en activiteiten voor landschapsbeheer. De samenstelling van het bestuur van het fonds is nader te bezien. In het bestuur zijn in ieder geval vertegenwoordigd de overheid (provincie, gemeenten, waterschappen), de LLTB en de stichting IKL. Het secretariaat kan ingevuld worden door de stichting IKL. Samenwerkingsverbanden van agrariërs kunnen projectvoorstellen voorleggen aan de stuurgroep van het fonds. In de uitvoering kunnen de samenwerkingsverbanden een rol spelen bij de coördinatie en uitvoering van natuur- en/of landschapsbeheer.

5.5 Ideeën voor een vernieuwd instrumentarium

5.5.1 Inleiding

In het kader van het onderzoek is in een drietal ontwerpessies met betrokken stakeholders vanuit de provincie nagedacht over mogelijkheden en sturingsmogelijkheden met betrekking tot landbouw en het (mede)realiseren van maatschappelijke diensten in de provincie Limburg. Agrarische ondernemers verzorgen ook in Limburg in toenemende mate maatschappelijke diensten naast de productiediensten, zoals het onderhoud van het landelijk gebied en stad-landrelaties. De ontwerpessies werden opgezet om op zoek te gaan naar creatieve ideeën voor maatschappelijke diensten, bijvoorbeeld op het gebied van recreatie, toerisme en zorg. Het beoogde eindresultaat van de sessie was een overzicht van vernieuwende maatschappelijke diensten en de randvoorwaarden die er zijn om ze ook succesvol te implementeren. We gaan hier in het onderstaande verder op in. Daarbij geven we eerst de zorgen en de dromen van de betrokken deelnemers op dit gebied weer en zoomen we vervolgens in op enkele concrete voorstellen die in de sessies gedaan werden. Dit hoofdstuk eindigt met enkele beleidsaanbevelingen over hoe de provincie de ontwikkelingen op het gebied van landbouw en maatschappelijke diensten wellicht kan versnellen.

5.5.2 Inbreng stakeholders

Hieronder volgt een bloemlezing van de voornaamste zorgen die door de deelnemers aan de ontwerpessies inzake het onderwerp landbouw en maatschappelijke diensten naar voren gebracht werden en die dus ook een kader kunnen bieden voor verdere provinciale initiatieven op dit gebied:

- De agrarische sector moet economische perspectieven hebben en houden. Daarom is het belangrijk om in de discussie te (blijven) redeneren vanuit het agrarisch ondernemerschap. Maar dat kan ook heel goed op maatschappelijke diensten gericht worden. Denk bijvoorbeeld aan intensieve veehouderij gecombineerd met recreatie en toerisme, of aan beekherstel waarbij agrariers ook een belangrijke rol kunnen spelen. Er moet geen harde scheiding zijn tussen landbouw en natuur;
- Alle betrokken partijen moeten streven naar een sterkere samenwerking en verweving tussen landbouw, natuur en milieu. Om dit te bevorderen, is edu-

catie op het gebied van landbouw, natuur en milieu onontbeerlijk. De landbouw kan en moet daar zelf ook een belangrijke rol in spelen;

- Er is in de landbouw een veelheid aan groenblauwe diensten mogelijk. Het zou goed zijn als de provincie een duidelijk en integraal stimuleringskader voor deze diensten neerzet richting de sector. Daarbij zou ook gedacht kunnen worden aan het oprichten van een Landschapsfonds voor landschapsonderhoud buiten de EHS;
- Zonder de bijdrage van agrariërs was het kenmerkende (Zuid-)Limburgse cultuurlandschap er niet geweest. Daarom is het belangrijk dat de landbouw niet verdwijnt uit dat landschap;
- De waardering die recreërende burgers hebben voor de bijdrage van boeren aan instandhouding van het buitengebied, geeft veel voldoening;
- Recreatie als vorm van verbreding heeft zeker een meerwaarde, omdat een kijkje in het boerenleven recreanten aanspreekt en bovendien geld oplevert.
- Inkomenszekerheid is voor agrarische ondernemers essentieel. Er moet een zodanig evenwicht zijn tussen landbouw, natuur, landschap en andere terreinen, dat de landbouw op gezonde basis kan blijven voortbestaan;
- Het zou goed zijn als de landbouw een voortrekkersrol op zich neemt op het gebied van duurzame energie;
- Agrariërs nemen verbreding nog onvoldoende expliciet op in hun bedrijfsstrategie;
- Agrarisch natuurbeheer komt nog onvoldoende van de grond; kennelijk is het economisch nog onvoldoende interessant. Het zou niettemin mooi zijn als landbouw en natuurbeschermingsorganisaties samen de EHS kunnen realiseren en beheren.

Op basis hiervan werden door de deelnemers uiteenlopende ideeën en initiatieven benoemd, zoals:

- Laat de consument een toeslag van 10% bovenop de landbouwprijzen betalen voor landschapsonderhoud;
- Er bestaat al natuurcompensatie, introduceer ook landbouwcompensatie;
- Verplicht de openstelling van bedrijven voor burgers;
- Laat agrariërs overstromingsgebieden beheren en opnemen in de bedrijfsvoering;
- Stel minder eisen aan bewoning van het buitengebied (in het kader van de leefbaarheid);
- Stel een maatschappelijke stage in het buitengebied verplicht;
- Trek lessen uit goede voorbeelden elders, zoals fondsvorming in Overijssel ten behoeve van landschapsonderhoud en andere groenblauwe diensten;

- Redeneer naar oplossingen toe vanuit de bestaande grondgebruikers die economisch en sociaal gebonden zijn;
- Laat terreinbeherende organisaties zich meer openstellen voor derden;
- Bied als agrariër als nevendienst de beleving van het landschap aan (rondleidingen, wandelpaden, belevingsproducten).
- Voer een landschapsbelasting in ten behoeve van het landschapsonderhoud door agrariërs;
- Streef naar energieopwekking met biomassa en groenafval dat voortkomt uit landschapsonderhoud;
- Werk bedrijfsconcepten uit voor 'natuurboeren';
- Financier maatschappelijke diensten met de inkomsten uit streekeigen producten.

5.5.3 Uitgewerkte ideeën stakeholders

Stad-landrelaties

Sociale cohesie is een belangrijk maatschappelijk vraagstuk. Dit begrip hangt samen met de leefbaarheid, integratie en de sociale context van een regio. Regionaal betrokkenen kunnen een belangrijke rol spelen in het verbeteren van de sociale cohesie door hun passie voor de omgeving uit te stralen. Mensen moeten leren integreren, niet alleen op het gebied van taal en cultuur, maar ook qua voorzieningen. Daarnaast moet er sprake zijn van verdraagzaamheid, mensen moeten het gevoel hebben dat ze welkom zijn. De overheid kan eraan bijdragen door te 'ontregelen', bijvoorbeeld door in ruimtelijke ontwikkeling meer aandacht te geven aan *people* en minder aan *profit* en *planet*. Het overheidsbeleid moet daarnaast getuigen van een duidelijke langetermijnvisie en niet ad hoc zijn.

Agrarisch natuurbeheer

Om agrarisch natuurbeheer succesvol te maken, moet in elk geval de economische grondslag daarvoor goed zijn. Fondsvorming en toeristenbelasting zijn goede mogelijkheden om een bijdrage te leveren aan die grondslag. Daarnaast is het een mentaliteitskwestie: het gaat om begrip voor elkaar. Op het gebied van het 'natuurboeren' is er namelijk veel mogelijk. Agrariërs kunnen op dit gebied vaak meer aan dan ze denken en ook zwaardere natuurdoeltypen beheren. Agrarische natuurverenigingen kunnen optreden als nieuwe terreinbeherende organisaties. Daarvoor is goede afstemming en samenwerking met de huidige terreinbeherende organisaties nodig. De vergoedingen moeten afdoende zijn, wellicht is negatieve pacht een goed idee. Een aantal creatieve ideeën uit de

discussie: vul de EHS zo in dat ook boeren aan natuurbeheer kunnen doen, zodat niet alle grond uit hun handen hoeft; geef agrarische ondernemers educatie in natuurbeheer; vul natuurcompensatie in met behulp van groenblauwe diensten en een andere inrichting van het agrarisch cultuurlandschap; stel een regionaal landschapsfonds in.

Landbouw en energie

Restproducten in de landbouw, maar ook bijvoorbeeld groenafval van gemeenten kunnen boeren omzetten naar energie en vermarkten. Op die manier kan energie uit de regio ook in de regio zelf gebuikt worden. Agrariërs kunnen zich hiertoe ook verenigen in een coöperatie (besloten keten). De overheid kan dan aan de lat staan om innovaties en verspreiding over heel Limburg te stimuleren en om installaties te faciliteren. De boer levert een bijdrage aan de biodiversiteit en krijgt daar een passende vergoeding voor. In feite gaat het om multifunctioneel grondgebruik: de boer verzorgt naast primaire productie, duurzame energieproductie. De energieteelt kan plaatsvinden op stukken grond die bijvoorbeeld voor voedselproductie niet geschikt zijn.

'Groene beleving'

Het Zuid-Limburgse landschap is een rustgevend decor is waarin toeristen en eigen inwoners kunnen recreëren en onthaasten. Thermae 2000 is een goed voorbeeld van een ondernemer die goed gebruik maakt van de kwaliteit van de omgeving; een deel van de aantrekkingskracht van Thermae 2000 is het omringende Zuid-Limburgse landschap. De vraag is nu hoe ervoor gezorgd kan worden dat de baten daarvan terecht komen bij degenen die investeren in dat landschap. Burgers willen vaak niet rechtstreeks betalen voor het in stand houden van het landschap, maar zijn wel bereid te betalen voor groene beleving. Daarnaast is het belangrijk dat ondernemers de streek als merk op de kaart zetten en houden. Om dat te bereiken moeten verschillende sectoren, waaronder landbouw en toerisme, samenwerken. De provincie zich daarin roeren: eerst als aanjager, daarna in een meer faciliterende rol. Het is een goed idee om ter inspiratie succesvolle voorbeelden op dit gebied uit binnen- en buitenland nog een keer onder de loep te nemen.

Landschapsonderhoud

Agrariërs en terreinbeheerders onderhouden ieder op hun manier het landschap. Ze delen helaas nog geen gemeenschappelijke visie over landschapsonderhoud en de verantwoordelijkheden zijn versnipperd. Daar moet wel aan gewerkt worden. Binnen de landbouw moet het ondernemerschap centraal staan, de primai-

re productie blijft nummer één. Maar agrarische ondernemers kunnen wel helpen om het landschap te onderhouden. Ze kunnen bijvoorbeeld IKL-taken uitvoeren tegen een bepaalde vergoeding, maar dan moeten ze ook aangeven welke taken ze ook kunnen en willen uitvoeren. Daarbij is ook meer scholing en opleiding op het gebied van natuurbeheer noodzakelijk. De koppeling tussen natuur en landbouw kan nog veel beter. Nu is die koppeling er alleen nog bij hamstergebieden en granen en bij verbredingsactiviteiten. Het heeft een meerwaarde om die koppeling niet zelfstandig te organiseren, maar om dat in samenwerking en samenhang te doen. Vooralsnog staan samenwerkingsverbanden tussen agrariërs, bijvoorbeeld in agrarische natuurverenigingen, in Limburg nog in de kinderschoenen, dus daar is nog een slag te maken. Dat is nog niet zo gemakkelijk, want de regionale boeren lijken niet erg geneigd tot samenwerking. Uiteindelijk moet er toegewerkt worden naar nieuwe bedrijfssystemen waarin agrarisch natuurbeheer een grote rol krijgt ('natuurboeren'). Daarnaast is de burger als actor in deze discussie nog weinig aanwezig. De communicatie hierover naar burgers moet beter, zodat landschap interessant wordt voor de grote groep van burgers en consumenten. Daar moeten gebiedspartijen in gezamenlijkheid over nadenken en vervolgens doen ze er goed aan om marketeers in te schakelen om dat vorm te geven. Om landschapsonderhoud te financieren, kan een landschapsfonds uitkomst bieden. Om het fonds te vullen, kan men een 'landschapsbelasting' heffen bij burgers in Zuid-Limburg (structureel, niet te ingewikkeld en iedereen betaalt). Dat draagt ook bij aan het bewustzijn van burgers voor landschap. Het is ook nuttig om waterschappen en provincies het fonds te laten vullen.

5.5.4 Ideeën ten behoeve van versnelling realisatie EHS

In een aparte ontwerpssessie is aan de hand van enkele casussen onderzocht hoe de realisatie van de EHS in Limburg versneld kan worden en de waterdoelen kunnen worden ingevuld op een zodanige wijze dat ook de landbouw zich goed kan blijven ontwikkelen. Daarbij werd met name ingegaan op de volgende vragen:

- Welke huidige en vooral nieuwe instrumenten kunnen ingezet worden?
- Waar kunnen die instrumenten ingezet worden?
- Welke eisen moeten er worden gesteld bij de inzet van die instrumenten?
- Wat zijn de plussen en minnen van de inzet van die instrumenten voor landbouw, natuur en water?
- Wat is de realisatiekans voor de inzet van die instrumenten?

In deze sessie werd aan de hand van praktijkvoorbeelden een en ander concreet gemaakt. De volgende instrumenten en randvoorwaarden kwamen naar voren:

1. Actualisatie EHS in samenhang met POG en Nieuw Limburgs Peil

Waar inzetten: beginnen in Limburg als geheel, daarna inzoomen op projecten in dialoog met de landbouw.

Waarom: draagvlak, kwaliteit, basis voor volledige schadeloosstelling en duidelijkheid.

Randvoorwaarden:

- Wat moet echt EHS blijven?
- Wat kan herbegrensd worden?
- Kan en moet het hectare-neutraal?
- Geen gerealiseerde EHS herbegrenzen

Pluspunten:

- maatschappelijk rendement optimaliseren
- draagvlak (gezamenlijk product)
- lef/dialoog
- optimaal benutten instrumenten

Minpunten

Korte termijn: mogelijk weerstand bij natuur, investering in tijd

Resultaat: kwaliteitsverhoging EHS + ha-neutraal

2. Actualisatie POG: indikken + in positiever daglicht stellen (communicatie)

Waar inzetten: 19.000 of 26.000 ha: verkleinen en helderheid geven.

Indikken houdt in minder P2/3 en meer P4/5.

Waarom:

- negatieve beeldvorming opheffen
- draagvlak bij landbouw versterken
- duidelijkheid

- randeffecten opheffen
- POG aantrekkelijker maken door meer te communiceren

Randvoorwaarden: blijft zoekgebied.

Pluspunten: duidelijk beeld voor landbouw en natuur, POG wordt positieve impuls (pijler 2).

3. VORM en kwaliteitsmenu inzetten voor realisatie EHS

Waar inzetten: gebieden met grote gronddruk vanuit EHS + VORM.

Waarom: Versnelling EHS, meekoppeling met inzet particulier natuurbeheer.

Randvoorwaarden: Afhankelijk van particulier initiatief, in samenspraak met gemeenten en waterschap.

Pluspunten:

- landbouw: +
- natuur: +
- water: ?

4. Planschade bij bestemmingsplanwijziging voor rekening EHS-gelden laten komen

Waar inzetten: knelpunten EHS en prioritaire gebieden.

Waarom:

- bestuurlijk commitment over bestemmingswijziging
- stap op weg naar realisatie
- onteigeningstitel + basis volledige schadeloosstelling

Randvoorwaarden: kijken naar realisatie (natuur)doelen en kwaliteit.

Pluspunten:

- landbouw: + volledige schadeloosstelling, - druk op de grond
- natuur: +
- water: +

5. Versterkte inzet particulier natuurbeheer

Waar inzetten: overal in EHS en POG.

Waarom: om EHS versneld te realiseren.

Randvoorwaarden: kijken naar realisatie (natuur)doelen en kwaliteit.

Pluspunten:

- landbouw: +
- natuur: +

Overige opmerkingen:

- kan snel (POL-aanpassing nodig)
- maar wel met vergoeding van 20% restwaarde

6. Inzet technische maatregelen voor landbouw (landbouwcompensatie)

Waar inzetten: buiten EHS.

Waarom: behoud productiepotentieel landbouw.

Randvoorwaarden: risico's maatregel beheersen, ook in financiële zin.

Pluspunten:

- doelen realiseren
- bestemming overtollige grond
- werk met werk maken
- landbouw: productiepotentieel overeind houden
- natuur: versnelde realisatie

Minpunten: ingrepen in landschap, hardere grenzen landbouw <-> natuur.

5.6 Conclusies

Uit de inventarisatie van generieke instrumenten en provinciale initiatieven op het gebied van landbouw en maatschappelijke diensten blijkt dat er in de praktijk al veel mogelijk is. Zaak is om die mogelijkheden in te kaderen en te concretiseren. In dit hoofdstuk worden daarvoor enkele voorstellen gedaan, gebaseerd op ontwerpessies met betrokken partijen. Daarbij gaat het met name om het vormgeven van stad-landrelaties, agrarisch natuurbeheer, landbouw en energie, 'groene beleving' en landschapsonderhoud (inclusief de financiering daarvan). Daaruit blijkt dat bij het onderwerp landbouw en maatschappelijke diensten het agrarisch ondernemerschap centraal moet staan. Inkomenszekerheid is ook op dat gebied essentieel voor de betrokken agrarische ondernemers. Het blijkt dat de sector wel degelijk bereid en in staat is om zich te richten op maatschappelijke diensten, maar dat moet dan wel voldoende perspectieven bieden. Samenwerking met overheden en andere belangengroepen in het landelijk gebied moet daarbij centraal staan en ondersteund worden door een vernieuwd en creatief beleidsinstrumentarium. In dit hoofdstuk worden daarvoor reeds enkele aanzetten gedaan in de vorm van concrete aanbevelingen ter versnelling van de realisatie van de EHS. Daarbij gaat het met name over de actualisatie van de EHS en de POG, het verder vormgeven en gebruiken van het Kwaliteitsmenu voor dit doel, het financieren van planschade uit EHS-gelden, versterkte inzet van particulier natuurbeheer en de inzet van technische maatregelen voor het op peil houden van het productiepotentieel van de landbouw buiten de EHS (landbouwcompensatie). We komen in het volgende hoofdstuk op deze onderwerpen terug.

6 Naar een agenda voor landbouw, natuur en landschap in Limburg

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een voorstel gedaan voor een agenda voor landbouw, natuur en landschap in de provincie Limburg. Hiertoe zijn, mede op basis van het voorgaande, een aantal acties en activiteiten uitgewerkt die gezien kunnen worden als 'aanbod' van de provincie richting land- en tuinbouw in de regio om concreet werk te maken van de belangrijke rol die de sector in het beheer van het landelijk gebied vervult.

In dit hoofdstuk worden een achttal actiepunten geformuleerd. Voor alle geformuleerde actiepunten wordt eerst een probleemschets gegeven, waarna een mogelijke oplossing geformuleerd wordt, die vervolgens nader geanalyseerd wordt op plussen en minnen en bijkomende randvoorwaarden. Ook de te verwachten effecten en kritische factoren van de aangedragen oplossingen worden in beeld gebracht, waarna elke actiepunten beëindigd wordt met het formuleren van voorstellen voor concrete acties, zowel voor de korte als de wat langere termijn.

6.2 Nadere uitwerking Limburgs kwaliteitsmenu (LKM)

Probleemschets

De landbouw heeft een belangrijke rol bij de realisatie van de plattelandsonwikkeling in de provincie Limburg. Als grootste grondgebruiker vervult zij ook een belangrijke rol bij het invullen van de beheersopgaven op het platteland. Naast schaalvergroting is ontwikkeling van nevenactiviteiten (multifunctionele landbouw) een belangrijke mogelijkheid voor het realiseren van bedrijfscontinuïteit.

Bij niet-gebiedseigen ruimtelijke ontwikkelingen (die eerst niet mogelijk waren krachtens het bestemmingsplan) ten behoeve van wonen en werken (buiten de vastgelegde contouren) heeft de provincie Limburg recent een nieuw systeem ontwikkeld, het zogenaamde 'Limburgs Kwaliteitsmenu', waarbij degenen die profiteren van deze ruimtelijke ontwikkelingen ter compensatie een extra kwaliteitsbijdrage dienen te leveren. Deze bijdragen kunnen zowel plaatsvinden in natura (landschappelijke inpassing, sloop gebouwen, natuurontwikkeling) als

geldelijk in een gemeentelijk kwaliteitsfonds. Vanuit dit fonds kunnen de kwaliteitsbijdragen (tegenprestaties) worden verdeeld en gefinancierd. Die verdeling kan geschieden door per project/gebied een virtueel 'mandje' te vullen met tegenprestaties (kwaliteitsbijdragen). Provincie en gemeenten maken afspraken over deze te realiseren kwaliteitsbijdragen (via 'mandjes').

Momenteel is het zo dat bij de mogelijke tegenprestaties vooral wordt gekeken naar natuurontwikkeling. Daarmee wordt de indruk gewekt dat het landbouwareaal twee keer wordt verminderd via deze aanpak: 1) door de rode ontwikkelingen zelf (vaak ten koste van landbouwgrond) en 2) door de tegenprestaties (kwaliteitsbijdragen) die ook vaak plaatsvinden op landbouwgrond (natuurontwikkeling).

Het ligt voor de hand om meer landschapsgerichte groenblauwe diensten en agrarische tegenprestaties (kwaliteitsbijdragen) mogelijk te maken via het instrument Kwaliteitsmenu. Het Kwaliteitsmenu is een beleidsregel en vormt een uitwerking van de ontwerp POL-aanvulling Verstedelijking Gebiedsontwikkeling en Kwaliteitsverbetering (VGK). De beleidsregel kan dus nog worden aangepast.

Oplossing

Landschapsgerichte tegenprestaties voor ruimtelijke ontwikkelingen in het buitengebied kunnen onder de door Europa goedgekeurde Catalogus groenblauwe diensten worden gebracht. Een andere optie is om het binnen een 'mandje' voor landschapsmaatregelen overeengekomen bedrag te storten in het Landschapsfonds Limburg (zie onder). Vanuit dit fonds worden vervolgens de maatregelen betaald (volgens vergoedingensysteem groenblauwe diensten).

Kenmerken en effecten oplossing

Ondernemers de mogelijkheid geven om mee te werken aan de overeengekomen tegenprestaties (kwaliteitsbijdragen) vanuit het instrument Kwaliteitsmenu.

Kritische factoren

Veel zal afhangen van de medewerking van gemeenten en agrariërs.

Voorstellen voor acties provincie

- Aanpassen instrument kwaliteitsmenu.
- Afstemming met gemeenten en LLTB.

6.3 Oprichting Landschapsfonds Limburg

Probleemschets

Veel agrariërs willen graag de hoeders, de rentmeesters, en nog belangrijker de beheerders van een aantrekkelijk en een kwalitatief goed landschap zijn. Maar bij dit beheer ontbreekt het vaak aan een goed en marktconform instrumentarium. Agrariërs beheren veelal het landschap en zorgen er zo voor dat de kernkwaliteiten daarvan op een aantrekkelijke manier tot hun recht komen. Recreanten uit steden/dorpen, toeristen uit binnen- en buitenland, de recreatie- en toerismesector en de bewoners/bedrijven die zich vestigen in de aangrenzende steden/dorpen profiteren daarvan, waarbij het aantrekkelijke landschap zorgt voor een excellent vestigingsklimaat voor wonen en werken. Centrale vraag hierbij is hoe een situatie bereikt kan worden waarin het beheer van het landschap door agrariërs op een marktconforme manier zo efficiënt en doelmatig mogelijk kan worden geregeld, zodanig dat ook de landbouw als grootste grondbeheerder daarvan profiteert.

Oplossing

De provincie stelt een Landschapsfonds Limburg in, waaruit de diensten van agrariërs op het gebied van het beheer van natuur en landschap langjarig gefinancierd worden. Aangezien een marktconform instrument op dit gebied Europa-proof moet zijn, gezien de strenge Europese normen voor staatssteun, ligt hierbij het gebruik maken van de door Europa goedgekeurde Catalogus groenblauwe diensten voor de hand. De agrarische sector, de waterschappen, de natuurbeherende instanties, IKL en particulieren zouden allen kunnen werken aan dezelfde vastgelegde en gedefinieerde diensten op het gebied van het landschapsbeheer. De financiële vergoedingen die de verschillende partijen krijgen voor deze diensten zouden in principe gelijk moeten zijn. Er zou dan vanuit het waterschap (waterschapsheffing), de gemeenten (OZB-/toeristenbelasting) en de provincie (provinciale opcenten, SNL) een bijdrage moeten komen om dit landschapsfonds jaarlijks te vullen.

Kenmerken oplossing

1. Voor alle partijen aanvaardbaar.
2. Baanbrekend, werkt positief uit voor alle betrokkenen.
3. Agrarische sector wordt herkend en gewaardeerd in haar rol als beheerder van natuur en landschap.

Effecten (meerwaarde/voordelen)

- Landbouw: wordt geïnspireerd door nieuwe ontwikkelingen.
- Landschap en maatschappij profiteren mee.

Kritische factoren

- Evenwichtige communicatie.
- Is continuïteit gewaarborgd door financiering overheid en uitvoering door landbouw?

Verantwoordelijkheden/randvoorwaarden

- Rijk, provincie, gemeenten, waterschappen dragen gezamenlijke verantwoordelijkheid.
- Landbouw is verantwoordelijk als uitvoerder.

Voorstel voor acties provincie

Onderzoek starten naar mogelijkheden fondsvorming, inclusief opstellen businessplan.

6.4 Actualisatie EHS en POG

Probleemschets

In het provinciale beleid is de EHS op veel plaatsen nog niet optimaal begrensd. Er is veel discussie over de aanpassing van de begrenzingen opdat in gebieden waar nu te grote of teveel claims liggen als gevolg van de huidige EHS-begrenzingen er meer ruimte voor agrarische activiteiten kan worden gecreëerd. Daarnaast wordt gesteld dat er kansen voor agrarische activiteiten liggen op plaatsen waar in het verleden huiskavels lagen en er dus geen EHS-begrenzing heeft plaatsgevonden, aangezien de betrokken bedrijven inmiddels gestopt zijn. Verder wordt erop aangedrongen om de circa 400 ha onttrekking van grond aan de landbouw die nodig zijn voor het anti-verdrogingsbeleid voor natte natuur zo veel mogelijk met de EHS-nieuwe natuur te laten samenvallen, zodat het realiseren van het beleid ten aanzien van natte natuur zo min mogelijk extra onttrekking van landbouwgronden gaat opleveren bovenop de onttrekkingen ten behoeve van EHS-realiseratie.

Ook is in het provinciale beleid de POG betrekkelijk ruim ingetekend.

Vanuit de agrarische sector worden de P2-zoekgebieden teveel als een bedreiging en te weinig als een kans gezien ('wel de lasten niet de lusten'). De landbouwsector ziet dan ook graag een kwantitatieve aanpassing dan wel een andere invulling van de P2.

Overigens moet bij dit actiepunt aangetekend worden dat de provincie reeds bezig is om een aantal knelpunten op dit gebied op te pakken in de provinciale beleidsnota Natuur- en Landschapsbeheer 2010-2020, die in het najaar van 2009 verschijnt. We komen hier bij de voorgestelde actiepunten op terug.

Oplossingen

1 Actualisering begrenzing EHS en POG

Samen met de EHS vormt de POG de ecologische structuur in Limburg. De EHS vormt de ruggengraat van de ruimtelijke hoofdstructuur in het landelijk gebied, zoals opgenomen in het POL. De POG omvat vooral landbouwgronden als buffer rond de EHS, zijnde steile hellingen, delen van ecologische verbindingzones, de hamsterkernleefgebieden, waterwingebieden en lopende ontgrondingen. Binnen de POG blijft de landbouw ook in de toekomst een belangrijke rol spelen.

Op een aantal plekken in Limburg leidt de realisatie van de EHS in combinatie met de realisatie van natuurdoelen in de POG tot overdruksituaties voor de landbouw en de landbouwstructuur. Door slim te schuiven met deze taakstellingen naar gebieden waar integrale doelen kunnen worden ontwikkeld kunnen overdruksituaties opgelost worden. Gezien het feit dat P1 en P2 uit het POL samen de ecologische structuur van Limburg vormen en de P2 gebieden als zoekgebied voor P1 een belangrijke functie hebben (naar aanleiding van de wens om flexibel met de EHS om te gaan) dient actualisering van de EHS in samenhang bekeken worden met de actualisering van de POG.

Daarnaast is de POG, mede in het licht van de beschikbare realisatiemiddelen en landschappelijke, ecologische en waterdoelstellingen op een aantal plekken wat ruim begreind. Heroverweging van de begrenzing is hier mogelijk (waaronder wijziging P2 naar P4). Zo kan bijvoorbeeld een aantal hamsterkernleefgebieden worden geschrapt en kunnen sommige ecologische verbindingzones wat minder ruim begreind worden.

Voorgesteld wordt nu om - in samenspraak met de terreinbeherende organisaties en de landbouwsector - een verkenning uit te voeren naar de kansen voor versterking en verbetering van de EHS (mede in het licht van een klimaatbestendige ecologische structuur in Limburg) door herallocatie van de nu voor de EHS beschikbare hectares en het doelgericht begrenzen van de POG.

Het resultaat van deze verkenning zal, indien dit leidt tot grootschalige herbegrenzings, verwerkt moeten worden in een door PS vast te stellen POL-herziening op de onderdelen EHS en POG.

2a. Kleine herbegrenzings

Kleinere aanpassingen van de EHS-begrenzings - tot maximaal 10 ha - worden jaarlijks uitgevoerd door de provincie. Jaarlijks kunnen verzoeken daartoe ingediend worden tot 1 februari, waarna de provincie de binnengekomen verzoeken onderzoekt en eventueel in overleg met de indiener aanpast om tot een goede oplossing te komen. Aangezien vele van deze aanpassingen een uitgebreide inspraakprocedure conform de AWB vereisen duurt het dan vervolgens tot eind september in hetzelfde jaar voordat de aanpassingen definitief door GS kunnen worden vastgesteld. In het kader van het nieuwe subsidiestelsel voor natuurbeheer is wellicht een beperkte versnelling van deze procedure mogelijk doordat voortaan de eenvoudige wijzigingen - bijvoorbeeld wijzigingen waarbij geen herbegrenzing nodig is maar alleen het openstellen van een extra beheerspakket of een wijziging van het beheerspakket - niet meer in de AWB-inspraakprocedure hoeven te worden meegenomen. Voor deze herbegrenzings ligt het voor de hand om altijd inspraak van derden mogelijk te blijven maken, onder andere om bezwarenprocedures ten aanzien van het GS-besluit te voorkomen.

2b. Grotere herbegrenzings

Aanpassingen van de EHS-begrenzing van meer dan 10 ha vallen buiten het mandaat dat Gedeputeerde Staten van Provinciale Staten heeft gekregen (bij de vaststelling van de POL-herziening EHS) ten aanzien van wijzigingen van de grenzen van de POL-categorieën (EHS, POG, P3, P4, enzovoort) en zullen moeten verlopen via een POL-aanpassing. De procedure daarvoor is een stuk complexer/uitvoeriger en daardoor tijdrovender dan de AWB-procedure voor kleine EHS-aanpassingen. Indien wenselijk kan deze procedure in 2010 ingezet worden. Het resultaat daarvan zal dan naar verwachting pas bij de herziening van het POL in 2011 beschikbaar zijn.

3. Communicatie

In het verleden zijn de begrenzings van de EHS in nauwe samenspraak met landbouw- en natuurorganisaties, maar ook gemeenten (vertegenwoordigd door de VLG) en waterschappen, opgesteld. Voor de kleinere aanpassingen van de EHS is het - ook met het oog op het niet verder vertragen van het proces - voldoende om de huidige wijze van communiceren - voornamelijk bestaande uit

directe communicatie met de grondeigenaar en/of grondbeheerder - te handhaven en voort te zetten. Welke wijze van communiceren de juiste is voor de grootschaliger actualisatie van de EHS in de jaren 2010 en 2011 moet nog nader worden gezien en besproken met interne en externe partijen en partnerorganisaties.

Uitgangspunt is dat de EHS en de POG samen een duurzame en klimaatbestendige ecologische structuur in Limburg vormen, waarbij met name in de POG de grondgebonden landbouw een belangrijke blijvende functie heeft en de POG een belangrijke zone wordt voor het behoud en beheer van waardevolle agrarische cultuurlandschappen. Bij de landbouw is ten onrechte de indruk ontstaan dat grote delen van de POG omgezet zouden worden naar natuurgebied. Met name werd hier het oude VORM-instrument als bedreiging gezien. Daarnaast bestaat de indruk dat er binnen de POG te weinig ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden zijn voor de grondgebonden landbouw. Het streven is om via heldere communicatie en overleg met de sector gericht op feitelijke knelpunten de problemen helder te krijgen en oplossingen te formuleren. De communicatie dient zich in ieder geval te richten op:

- in de POG heeft de grondgebonden landbouw een blijvende belangrijke functie. Ruimtelijke ontwikkelingsmogelijkheden voor de grondgebonden landbouw zijn mogelijk. Dit is altijd zo geweest, maar in de communicatie is dit niet altijd helder verwoord. Daar dient een verbeteringsslag in gemaakt te worden;
- de omzetting naar natuur in de POG onder andere via het Kwaliteitsmenu is heel beperkt. Voor de komende 10 jaar is dat bijvoorbeeld maar slechts circa 3%. Daarnaast zullen herbegrenzings van de EHS altijd in nauw overleg met de sector plaatsvinden. De meeste voorstellen tot herbegrenzing van de EHS in de POG komen vanuit de sector zelf (maatwerk EHS);
- de POG leidt veelal tot 'planologische zonwerking' voor de grondgebonden landbouw. Enerzijds biedt de POG bescherming tegen andere niet landbouwkundige (rode) functies. Anderzijds biedt het aanvullende instrumenten voor groenblauwe diensten. De feitelijke omzetting naar natuur via onder andere het kwaliteitsmenu is zeer beperkt (zie voorgaande punt);
- een naamswijziging van de POG die meer de functie van de POG weergeeft op basis van voorgestelde wijzigingen dient nadrukkelijk overwogen te worden. Werktitel zou kunnen zijn: 'GHS landbouw' (groene hoofdstructuur landbouw).

Effecten (meerwaarde/voordelen)

Landbouw

- Overdruksituaties worden zo veel mogelijk aangepakt.
- Knelpunten voor de landbouwstructuur worden zo veel mogelijk gemitigeerd.
- Meer draagvlak voor de POG.

Natuur/Landschap/Water

- Meer draagvlak voor de EHS.
- Geisha's worden verplaatst van gebieden waar de realisatiekansen zeer gering zijn naar gebieden waar wel mogelijkheden zijn voor realisatie.
- Betere integratie met de verwervingsopgave ten behoeve van GGOR/anti-verdrogingsbeleid.

Kritische factoren/risico's

- Te hoge verwachtingen en vervolgens teleurstelling bij de landbouw, maar ook bij de natuurbeheerders.
- Lange doorlooptijd met als gevolg sterke vertraging bij het realiseren van de EHS.
- Verkeerde herbegrenzingsen als gevolg van te snelle besluitvorming en onvoldoende terugkoppeling met betrokkenen en/of lokale kennisdragers.

Voorstellen voor acties provincie

- Vastleggen projectactualisatie EHS en POG in Nota Natuur en Landschapsbeheer 2010-2020.
- Overleg met alle betrokken partijen over de wijze waarop zij het beste bij de actualisatie van EHS en POG betrokken kunnen worden.
- Opstellen en uitvoeren communicatieplan POG.
- Actualisatie EHS en POG per 1-1-2011.

6.5 Landbouwstructuurmaatregelen

Probleemschets

Het landbouwwareaal in de provincie Limburg neemt gestaag af in het kader van de realisatie van diverse maatschappelijke doelstellingen (zie hoofdstuk 4). Het verlies aan landbouwgrond leidt vaak tot een minder goede agrarische structuur: percelen worden verkleind of versnipperd, gebruiksbependingen ontstaan

voor bouw- en veldkavels, ontsluitingen worden doorsneden en fysieke maatregelen kunnen neveneffecten (verdroging, vernatting) hebben op landbouwgrond. Kortom, het gaat hierbij om tal van ingreepeffectrelaties die roepen om een totaalpakket van mitigerende maatregelen teneinde de blijvende landbouwbedrijven optimale productieomstandigheden te laten behouden. Onderdeel daarvan zijn landbouwstructuurmaatregelen. Vraag is welke maatregelen op dat vlak nodig zijn om de toekomstgerichte agrarische ondernemers in de provincie Limburg continuïteit te bieden.

Oplossing

Het realiseren van een afwaartse beweging van gebieden met een hoge omgevingsdruk naar gebieden met een lagere omgevingsdruk om duurzame landbouwproductie voor toekomstgerichte bedrijven te faciliteren c.q. in 'witte' gebieden ruimte creëren voor toekomstgerichte landbouwbedrijven.

Concreet gaat het hierbij om:

- a. het creëren van inplaatsingslocaties door aankoop van vrijkomende 'witte grond' (of eventueel bedrijven) op perspectievolle locaties (sterlocaties);
- b. het opstellen en uitvoeren Regeling bedrijfsverplaatsing grondgebonden bedrijven.

Kenmerken oplossing

- Aankoop van grond/bedrijven via het provinciaal grondbedrijf.
- Opstellen regeling (en Europees laten goedkeuren) van Regeling bedrijfsverplaatsing grondgebonden bedrijven.

Effecten

- Afwaartse beweging naar luwtegebieden creëert ruimte voor landbouw in overige gebieden.
- Structuurverbetering versterkt landbouw in alle gebieden.

Voorstellen voor acties provincie

- Verwerven inplaatsingslocaties: via budgetten provinciaal grondbedrijf (geen extra claim).
- Bedrijfsverplaatsing: 2 bedrijven per jaar totaal.
- Overleg en afstemming met ministerie van LNV over Brusselse goedkeuring.

6.6 Landbouwcompensatie

Probleemschets

Het landbouwareaal in de provincie Limburg neemt gestaag af in het kader van de realisatie van diverse maatschappelijke doelstellingen (zie hoofdstuk 4). Het verlies aan landbouwgrond leidt vaak tot een minder goede agrarische structuur en productieverlies: percelen worden verkleind of versnipperd, gebruiksbeperkingen ontstaan voor bouw- en veldkavels, ontsluitingen worden doorsneden en fysieke maatregelen kunnen neveneffecten (verdroging, vernatting) hebben op landbouwgrond. Kortom, het gaat hierbij om ingreepeffectrelaties in bepaalde gebieden die roepen om een totaalpakket van mitigerende maatregelen ter plekke teneinde de blijvende landbouwbedrijven een optimale productiepotentieel te laten behouden: dit noemen we landbouwcompensatie. Landbouwcompensatie richt zich vooral op de fysieke elementen van het landbouwproductieproces. Hierbij kan gedacht worden aan maatregelen ten aanzien van:

- de omvang van het landbouwareaal (aantal hectares en robuustheid blokken);
- de inrichting van het landbouwgebied (kavelform en ontsluiting);
- de hydrologie (waterpeilen en beschikbaarheid van water);
- de planologische perceelssituatie (schaduwwerking en gebruiksbeperkingen);
- de courantheid van bouw kavels (ontwikkelruimte, herbestemming vrijkomende agrarische bebouwing).

Oplossing

Ontwikkeling van een samenhangend pakket van maatregelen voor agrarische structuurverbetering en versterking van het productiepotentieel in gebieden waar sprake is van ingrepen ten behoeve van publieke doelen. Hierbij gaat het om inzet van gangbare (mitigerende) instrumenten zoals kavelruil, kavelinrichting (maaiveldligging, beregening en drainage) en verbetering van de kwaliteit van de bodems (grondsoort en bodemopbouw) met als streven het bewerkstellingen van het behoud van optimale productiecapaciteit

Effecten (meerwaarde/voordelen)

- Afwaartse beweging naar luwtegebieden creëert ruimte voor landbouw in overige gebieden.

- Verwerving sterlokatiebedrijven in luwtegebieden (en/of bedrijfsbeëindigings-regeling) draagt bij aan mobiliteit.
- Structuurverbetering versterkt landbouw in alle gebieden.

Kritische factoren

- EU-kaders
- Beschikbaarheid middelen.
- Selectiviteit.
- Individueel <-> sector.

Voorstellen voor acties provincie

- Regeling voor landbouwcompensatie ontwerpen en vooral inzetten gericht op meervoudige doelontwikkeling in gebieden buiten de EHS.
- Verdere invulling landbouwcompensatie in overleg met de LLTB.

6.7 Multifunctionele landbouw

Probleemschets

Naast schaalvergroting is ontwikkeling van nevenactiviteiten (multifunctionele landbouw) een belangrijke mogelijkheid voor het versterken van bedrijfscontinuïteit in de agrosector, juist ook bij het invullen van ruimteclaims door de sector zelf.

Het aantal bedrijven met dergelijke nevenactiviteiten in Limburg is hoger dan het landelijk gemiddelde, maar de omzet die deze bedrijven realiseren is lager dan het landelijk gemiddelde. Dat is opmerkelijk omdat vooral Midden- en Zuid-Limburg (qua aantal bedrijven) op dit gebied hoog scoren. Kenmerkend is echter een grote versnippering tussen de vele initiatieven. Robuuste samenwerking is in het verleden vaak geprobeerd doch heeft niet geleid tot een krachtig streekbeeldmerk. Gevolg is kleinschaligheid, individualisering en weinig bekendheid. Krachtenbundeling, een sterkere marktpositie en een doelmatig logistiek netwerk worden als wens genoemd. Een belangrijke stap hier voor is het ontwikkelen van ketensamenwerking waarin alle partijen vertrouwen hebben en willen deelnemen. Uitdaging is om instrumenten te ontwikkelen die ondernemers verleiden tot rendementsverbetering.

Multifunctionele landbouw kent vele 'gezichten' van zorg, educatie, natuurbeheer tot streekproducten, minicampings, enzovoort. Op dit moment zijn in het Plattelands Ontwikkelings Programma (POP) van de provincie Limburg geen

specifieke doelstellingen opgenomen voor verbrede landbouw. Voor dit segment zijn dan ook vijf zaken cruciaal:

1. Verbrede landbouw op de agenda van het ruimtelijk domein zetten en dan met name richten op versterking van de kwaliteit van het landelijk gebied;
2. Het ontwikkelen van een beleidskader om bedrijfsspecifieke ontwikkelingen op het gebied van multifunctionele landbouw mogelijk te maken (vergelijk groenblauw stimuleringskader provincie Noord-Brabant);
3. Het creëren van laagdrempelige serviceloketten voor agrarische ondernemers (zie ook actiepunt kennis en innovatie);
4. Stimuleren van gerichte en robuuste samenwerking tussen ketenpartijen;
5. Het stimuleren en organiseren van de dialoog tussen stad en land.

De provincie zet reeds via het speerpunt LEISURE stevig in op de streek-eigen identiteit in bijvoorbeeld de Maasplassen en Zuid-Limburg. Uit trajecten in het verleden blijkt dat het hierbij ketensamenwerking (zowel horizontaal als verticaal) moeizaam tot stand komt. Dat is vooral een verantwoordelijkheid van de betrokken ondernemers. Uit best practices van elders blijkt dat ondernemers-synergie en -vertrouwen de sleutelfactoren voor succes zijn.

Oplossing

Voorgesteld wordt nu om voor agrarische ondernemers een tender open te stellen voor het laten opstellen van een bedrijfsverbredingsplan (verbeterplan) met als insteek een sterkte-zwakteanalyse van ondernemer, de verbredingactiviteiten op het bedrijf en de kansen in de omgeving, met als resultaat een verbeterplan (inclusief indicaties van kosten en risicofactoren). Doelgroep zijn ondernemers die hun pakket verbredingsactiviteiten willen optimaliseren. Daarnaast zou de provincie binnen Brusselse kaders een bijdrage kunnen leveren aan investeringen op het gebied van de distributie en marktpresentatie van streekproducten.

Kenmerken oplossing

Ondernemers de mogelijkheid geven om de verbredingsactiviteiten te beoordelen en verbeterpunten (met name ook ten aanzien van kwaliteit) aan te geven met als taakstelling rendementsverbetering. Instrument: tender (stimuleringsregeling).

Kritische factoren

- Animo ondernemers.
- EU-kaders.

Voorstellen voor acties provincie

- Opstellen/ontwikkelen van een tender voor het opstellen van bedrijfsplannen gericht op verbrede landbouw als bijdrage aan de realisatie van publieke doelen.
- Bijdrage aan investeringen in distributie en marktpresentatie streekproducten.

6.8 Kennis en innovatie

Probleemschets

De kracht van de land- en tuinbouwsector is het voortdurend inspringen op veranderende omstandigheden en efficiencyverbetering om de kostprijs te beheersen. Daar hoort ook bij het inspringen op de mogelijkheden om publieke doelen te realiseren in combinatie met de eigen agrarische bedrijfsvoering.

Naast fysieke aspecten wordt het productiepotentieel daarvoor gevormd door ondernemersgerichte elementen (vakmanschap, innovatiekracht en kennisontwikkeling), ketengerichte elementen (grondstoffenvoorziening, productverwerking, handel) en marktgerichte elementen (vraag, afzet en financiële instrumenten). Cruciaal is dat ondernemers, naast uitstekend vakmanschap, aandacht besteden aan al deze elementen. Kennis en innovatie kunnen daarbij een belangrijke rol spelen en het is de vraag of het sector- en overheidsinstrumentarium op dat gebied reeds voldoende toegerust is op de mogelijkheden voor agrarische bedrijven om maatschappelijke diensten te verlenen. Veel zaken zijn al ontwikkeld, maar ook hierbij is het de vraag wat de provincie nog kan toevoegen c.q. verbeteren.

Oplossing

- Het inrichten van een provinciale uitvoeringsorganisatie voor innovatieprogramma's op het gebied van landbouw, natuur en landschap.
- Het laagdrempelig toegankelijk maken van de inzet van provinciale agrovouchers en innovatiebudgetten.
- Het verbeteren van de doorstroming van kennis en het regionaal uitrollen van bestaande kennisnetwerken (Agriconnect, Melkvee Academie, VarkensNet, PaardenNet, Taskforce Multifunctionele Landbouw, enzovoort).

Kenmerken oplossing

Ondersteuning van ondernemers gericht op maatwerk in (agrarisch) leren, kennisdoorstroming en -ontwikkeling'. Topics:

- kennisvouchers laagdrempelig en breder toegankelijk maken (bijvoorbeeld voor vakmanschaps-/ondernemerschapsbevordering en bedrijfsdoorlichtingen);
- continueren van budget voor haalbaarheidsstudies;
- bijdrage in de exploitatie uit huidige budgetten maatschappelijke kennisvragen;
- Verbeteren samenwerking en kennisdoorstroming tussen ondernemers.

Effecten

- Hervorming en bundeling bestaande en nieuwe geldstromen voor kennis en innovatie.
- Synergie en verhogen effect landelijke en private trajecten.
- Kennisdoorstroming in regio met aandacht voor cultuurverschillen.

Kritische factoren

- Budgetten zijn reeds gelabeld.
- Kennisdoorstroming vanuit innovatoren tot boerenvloer is niet geborgd.
- Commitment bij stakeholders.

Concrete acties provincie

- Inventarisatie en aanpassing instrumentenkoffer.
- Tenderregeling opzetten en uitvoeren.

6.9 Beeldvorming en communicatie

Probleemschets

De landbouw heeft een belangrijke rol bij plattelandsontwikkeling in de provincie Limburg. Als grootste grondgebruiker vervult zij ook een belangrijke rol bij de invulling van de beheersopgaven op het platteland. In de praktijk blijkt regelmatig dat er daarbij spanningen en impasses optreden tussen sector, burger en overheid. Fundamenten onder een succesvolle aanpak daarvan zijn, naast een effectief beleidskader en instrumentarium, vertrouwen, consistentie in beleid en respect voor elkaars belangen. Maatschappij/burgers, sector en overheid zijn daarbij belangrijkste sparringpartners. Partijen belanden daarbij vaak in een

reactieve discussie in plaats van een constructieve. Centrale vraag hierbij is dan: hoe wordt een situatie bereikt, waarin partijen graag met elkaar optrekken in plaats van de confrontatie aan te gaan? En welke rol kan communicatie daarin spelen?

Oplossing

Het eerste aanknopingspunt ligt in het respecteren en erkennen van de wederzijdse belangen door betrokken partijen. Vervolgens is objectivering van veronderstellingen en beelden (ook met illustraties met cijfers) belangrijk om tot een evenwichtig beeld te komen. Inzicht verschaffen in het belang en de prijs van het onderhoud en beheer van het buitengebied zijn belangrijke onderwerpen voor de communicatie tussen overheid, boeren en burgers. Hiermee wordt bereikt dat begrip en waardering, ook voor afwegingen van zowel burgers, agrariërs en overheid, over en weer toenemen met als beoogd resultaat een toename van vertrouwen. Vervolgens is van belang om een dergelijke lijn op een positieve wijze vast te houden. Consistentie in beleid, tolerantie en omgevingsbewust ondernemen/koopgedrag is gewenst.

Randvoorwaarden

Vertrekpunt is de vaststelling dat de provincie een groot belang heeft bij de continuïteit van de landbouwsector in Limburg. Niet alleen vanuit economisch perspectief, maar ook met het oog op de kwaliteit, beheer en inrichting van het buitengebied. Vanuit dit gegeven zouden de volgende acties ingezet kunnen worden:

- De communicatiestrategie rondom provinciale initiatieven, beleid of uitwerking ervan dient (waar relevant) expliciet gericht te worden op erkenning, respectering en waardering van de bijdrage van de landbouw aan de kwaliteit van het buitengebied;
- De provincie zou meer energie kunnen zetten op het bouwen van bruggen tussen landbouw, burgers en overheid;
- Bij de ondersteuning van projecten op het gebied van natuur, water, landschap, zou expliciet gecommuniceerd kunnen worden over de inzet van de landbouw.

Kenmerken

- De inhoud van communicatie dient evenwichtig en objectief te zijn en in te spelen op de belangen van de doelgroep waarvoor de informatie bestemd is. In communicatie-uitingen is het van belang om, naast de feitelijke boodschap, ook de positieve zaken aandacht te geven.
- Communicatie in fasen opbouwen, dat wil zeggen naast kennisoverdracht gelijktijdig de dialoog voeren gericht op de bewustwording in relatie tot het onderwerp en de daarvoor gewenste verandering in houding en gedrag.

Effect (meerwaarde/voordelen)

- Landbouw
 - wordt uit neutrale hoek geattendeerd op ontwikkelingen en geïnspireerd;
 - kennisoverdracht;
 - geen vermenging met inhoud/oordeelsvorming.
- Aandacht voor relevante aspecten (onder andere draagvlak maatschappij, effecten natuur, water, landschap en toepasbaarheid in agrarische bedrijfsvoering).
- Provincie
 - Versterking communicatiefunctie.
 - Netwerk proactief inzetten.

Kritische factoren

- Neutraliteit.
- Ruimte voor kennisoverdracht en dialoog zonder directe oordeelsvorming.

Randvoorwaarden

- Netwerkstructuur.
- Frontoffice - backoffice moet hoog serviceniveau hebben (snel reageren).
- Ondersteunend.

Voorstel voor acties provincie:

- Positieve waardering landbouw uitdragen in alle relevante communicatie (opstellen communicatieplan).
- Opstellen intentieverklaring, waarin provincie en LLTB met elkaar afspreken dat zij de aanbevelingen uit dit rapport in gezamenlijkheid verder vorm zullen geven en uit zullen werken.

7 Conclusies en aanbevelingen

7.1 Conclusies

Uit het voorgaande kan in grote lijnen het volgende geconcludeerd worden:

- In 2008 waren er ruim 5.000 land- en tuinbedrijven in Limburg actief (7% van het totale aantal land- en tuinbedrijven in Nederland als geheel).
- Tuinbouw en intensieve veehouderij zijn relatief belangrijke sectoren in Limburg (in aantallen bedrijven en omvang) en relatief ook sterker dan in Nederland als geheel. Melkveehouderij en akkerbouw zijn relatief minder dominant aanwezig.
- De aandacht voor verbreding is in Zuid-Limburg hoger dan in Noord- en Mid-den-Limburg.
- Dat geldt ook voor het percentage bedrijven dat een opvolger heeft.
- De afname van het areaal cultuurgrond was in Limburg de afgelopen jaren iets groter dan in Nederland als geheel (375 ha per jaar over de afgelopen 8 jaar).
- Schaalvergroting en productie voor de wereldmarkt zijn voor de sector dominante ontwikkelingen voor de komende jaren. Dit zal leiden tot een driedeling in de bedrijfsontwikkeling: schaalvergroting, verdieping en verbreding. Combinaties zijn ook mogelijk. Grote bedrijven continueren gemakkelijker, onder andere doordat zij een sterkere positie in de keten innemen, kostprijsgericht zijn en innoverend; kleinere bedrijven verdwijnen of verbreden; middelgrote bedrijven zullen nieuwe allianties moeten aangaan (kostprijsverlaging en ketenpositie).
- De beelden over de ruimteclaims in de provincie van niet-agrarische functies divergeren. Deze studie komt tot de conclusie dat het hierbij gaat 15.000 ha in een periode van 10 jaar. De LLTB stelt dat het hierbij gaat om 25.000 ha. Het verschil is te wijten aan de inschatting van de hardheid van de claims en de interpretatie van de cijfers van de provincie en de gemeenten.
- In het noordwesten van de provincie Limburg komen vooral de sterkere agrarische gebieden voor. Hier zijn de claims vanuit andere sectoren relatief gering en het gebied kent een sterke landbouwstructuur. In dit gebied zal de landbouw zich sterk doorontwikkelen in de richting van de schaalvergroting.
- In de zuidelijke delen van Limburg (Heuvelland en Echt-Roerdalen) is de ruimteclaim ook relatief gering. De behoefte aan grond voor agrarische en niet-

agrarische functies is hier relatief gezien lager dan in andere gebieden en daardoor is het in deze gebieden mogelijk dat er meer verbreding ontstaat.

- In de gebieden rondom de steden in Noord- en Midden-Limburg en langs de Maas is de ruimtevraag vanuit de niet-agrarische functies relatief groot. In sommige gebieden staat dit tegenover de sterke vraag vanuit de landbouw voor grond (hotspots) en in andere gebieden zal er sprake zijn van een lage weerstand vanuit de landbouw tegenover een sterke ruimtevraag (transitiegebieden), waarbij de gebieden langzaam van karakter veranderen. De dominante trend zal hier vooral schaalvergroting en intensivering zijn, maar functiecombinaties bieden hier zeker ook kansen (onder andere stadslandbouw).
- De ontwikkelingskansen zijn voor de land- en tuinbouw in Limburg dus per gebied verschillend, al dan niet in combinatie met andere functies.
- De maatschappelijke druk zal toenemen in het buitengebied door realisatie publieke doelen en medegebruik door toerisme en recreatie. Dit kan kansen bieden (verdieping en verbreding), waar ondernemers op in kunnen spelen.
- De landbouw speelt meer en meer in op vraag naar maatschappelijke diensten en haalt daar ook steeds meer inkomen uit.

7.2 Aanbevelingen

Uit het voorgaande komen de volgende algemene aanbevelingen voort in de richting van de provincie Limburg:

- Ga bewuster en zuiniger om met de ruimte in het buitengebied door vooral combinaties van publieke doelen na te streven (meervoudig ruimtegebruik).
- Realiseer publieke opgaven in het buitengebied op basis van enerzijds stimulering en anderzijds regulering. Kies daarbij voor een vernieuwende aanpak.
- Laat de landbouw als belangrijke beheerder/eigenaar in het buitengebied een vooraanstaande rol vervullen bij de realisatie van publieke doelen. Het is aan de sector zelf om deze kansen op te pakken door pro-actief op te treden. De provincie kan hierbij echter wel een stimulerende en ondersteunende rol spelen.
- Zet als provincie in op de realisatie van een financieel duurzaam landschapsfonds, waaruit groenblauwe diensten van agrarische ondernemers gefinancierd worden.

- Bespreek de conclusies en aanbevelingen uit dit rapport met de diverse gebiedspartijen, belangenbehartigers en bestuurders, ook van maatschappelijke organisaties, met als doel om te komen tot gezamenlijk gedragen oplossingsrichtingen.

Deze algemene aanbevelingen zijn vertaald in het benoemen van een 8-tal speerpunten, waar de provincie ook een aantal acties aan zou kunnen koppelen. Het gaat daarbij om de volgende onderwerpen en acties:

1. Nadere invulling Kwaliteitsmenu

Hanteer het principe van 'zuinig grondgebruik' als uitgangspunt voor de realisatie van publieke doelstellingen in het buitengebied en stel daarbij het principe van meervoudig ruimtegebruik (win-win) centraal (functiecombinaties in plaats van verdringing). Breidt het pakket van het Kwaliteitsmenu uit met landbouw-structuurmaatregelen en landbouwcompensatie.

2. Instelling Landschapsfonds Limburg

Stel een Landschapsfonds Limburg in, waaruit de diensten van agrariërs op het gebied van het beheer van natuur en landschap langjarig gefinancierd worden. Ga hierbij uit van de bestaande Catalogus groenblauwe diensten en geef daar, in samenwerking met de betrokken gebiedspartijen, ook een regionale invulling aan. Waterschappen (waterschapsheffing), gemeenten (OZB-/toeristenbelasting) en de provincie (provinciale opcenten) moeten jaarlijks en langjarig een financiële bijdrage leveren om dit fonds te vullen.

3. Actualisatie EHS en POG

Hierbij zijn de volgende aandachtspunten van belang:

- Actualiseer de EHS en de POG.
- Versnel de realisatie van de EHS middels de volgende maatregelen:
 - stimuleer de transitie in de agrarische bedrijfsvoering naar het 'natuurboeren' als bedrijfssysteem (zie ook het actiepunt Kennis en Innovatie);
 - gebruik indien nodig het instrument van volledige schadeloosstelling om ruimte te maken voor grondverwerving c.q. verplaatsing van bedrijven uit de EHS naar elders;
 - stel meer geld en hectares beschikbaar voor de provinciale regeling Particulier Natuurbeheer;
 - zet structuurmaatregelen in (regeling bedrijfsbeëindiging in de EHS en regeling verplaatsing grondgebonden bedrijven).

- Versterk de communicatie rond de POG en de mogelijkheden die daar zijn voor blijvende landbouwactiviteiten, al dan niet in combinatie met groen-blauwe diensten.

4. Landbouwstructuurmaatregelen

Zet een pakket maatregelen in gericht op het versterken van de landbouwstructuur inde provincie, bestaande uit:

- het instellen van een bedrijfsverplaatsingsregeling voor grondgebonden bedrijven;
- grondverwerving voor publieke doelen op basis van volledige schadeloosstelling;
- het creëren van inplaatsingslocaties.

Doel is het versterken van de ontwikkeling van de land- en tuinbouw en het realiseren van een afwaartse beweging van gebieden met een hoge omgevingsdruk naar gebieden met een lage omgevingsdruk.

5. Landbouwcompensatie

Hierbij gaat het om de ontwikkeling van een samenhangend pakket voor agrarische structuurverbetering in die gebieden waar ingrepen vanwege publieke doelen noodzakelijk zijn. Denk bijvoorbeeld aan beekherstel. Gedacht kan dan worden aan de inzet in hetzelfde gebied van instrumenten zoals kavelruil, kavelinrichting (maaiveldligging, beregening en drainage) en verbetering van de kwaliteit van de bodems (grondsoort en bodemopbouw), met als streven het bewerkstellingen van het behoud van een optimaal productiepotentieel (landbouwcompensatie) voor de landbouw in het gebied. Werk dit voorstel verder uit in gezamenlijkheid met de LLTB.

6. Multifunctionele landbouw

Stel voor agrarische ondernemers een tender (of stimuleringsregeling) open voor het laten opstellen van een bedrijfsverbredingsplan (verbeterplan) met als insteek een sterkte-zwakteanalyse van ondernemer, de verbredingsactiviteiten op het bedrijf en de kansen in de omgeving, met als resultaat een verbeterplan (inclusief indicaties van kosten en risicofactoren). Doelgroep zijn ondernemers die hun pakket verbredingsactiviteiten willen optimaliseren met het oog op het leveren van een bijdrage aan de realisatie van publieke doelen. Lever ook een investeringsbijdrage aan het versterken van de distributie en de logistiek met betrekking tot de afzet van streekproducten.

7. Kennis en Innovatie

Zet in op het versterken van kennisontwikkeling en kennisdoorstroming voor agrarische ondernemers, daar waar het gaat om de bijdrage die zij kunnen leveren aan het realiseren van publieke doelen, middels:

- het inrichten van een provinciale uitvoeringsorganisatie voor innovatieprogramma's op het gebied van landbouw, natuur en landschap;
- het laagdrempelig toegankelijk maken van de inzet van provinciale agrovouchers en innovatiebudgetten;
- het verbeteren van de doorstroming van kennis en het regionaal uitrollen van bestaande kennisnetwerken (Agriconnect, Melkvee Academie, VarkensNet, PaardenNet, Taskforce Multifunctionele Landbouw, enzovoort).

8. Communicatie

De provincie heeft belang bij continuïteit en medewerking van de land- en tuinbouw aan de realisatie van haar beleidsdoelstellingen. Om daarbij tot een meer pro-actieve setting te komen wordt aanbevolen dat er een intentieverklaring opgesteld en ondertekend wordt, waarin provincie en LLTB met elkaar afspreken dat zij de aanbevelingen uit dit rapport in gezamenlijkheid verder vorm zullen geven en uit zullen werken.

Literatuur en websites

Berkhout, P. en C. van Bruchem (red.), *Landbouw-Economisch Bericht 2008*. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2008.

Blaeij, A.T. en A.J.S. Reinhard, *Een waterpark als alternatief*. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2008.

Geerts, R.H.E.M., H. Korevaar, A. Oosterbaan en R. Vorage, *Boeren met landschap en natuur*. PRI Wageningen UR, Wageningen, 2008.

IPO/ministerie van LNV, *Nederlandse Catalogus groenblauwe diensten 2007*. Den Haag, 2007.

Provincie Fryslan, *Adviesboek en Werkboek De Nije Pleats yn Fryslan*. 2009.

Polman, N.B.P. en L.H.G.L. Slangen, *Meervoudig landgebruik in Winterswijk*. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2008.

Task Force Financiering Landschap Nederland, *Landschap verdient beter!* 2008.

Gebruikte websites

- www.limburg.nl
- www.lltb.nl
- www.nirov.nl
- www.natuurbeheer.nu
- www.catalogusgroenblauwediensten.nl
- www.blauweengroenediensten.nl
- www.landschapoverijssel.nl
- www.groeneblauwedienstenoverijssel.nl
- www.innovatienetwerk.org
- www.echtoverijssel.nl
- www.lei.wur.nl/NL/publicaties+en+producten

Bijlage 1

Berekening ruimteclaim volgens taakstellingen provincie Limburg

De provincie Limburg heeft ten behoeve van het onderzoek een overzicht aangeleverd met daarin de taakstelling die zij heeft voor de realisatie EHS. De onderstaande tabel geeft een overzicht:

Ruimte vraag natuur volgens beleid en inschatting provincie Limburg		
Natuur 1 (EHS)		
Categorie	Claim (ha)	Toelichting
EHS omslag verwerving/beheer (inclusief Zandmaas 2 en Robuuste verbinding)	4.935	1.500 ha eerste fase Van Aartsen 2.507 ha particulier Beheer 928 ha agrarisch beheer
EHS verwerving (inclusief Zandmaas 2)	1.630	1.278 ha taakstelling PmJP t/m 2013 356 ha toegerekend bezit
EHS (Zandmaas 1 + Grensmaas)	1.320	1.104 ha taakstelling PmJP t/m 2013 216 ha toegerekend bezit
EHS (robuuste verbinding)	870	443ha taakstelling PmJP t/m 2013 84 ha toegekend bezit 360 ha inschatting voor 2014-2017
Bosaanleg	1.300	968 ha taakstelling PmJP t/m 2013 330 ha inschatting voor 2014-2017
Landschapselementen	400	295 ha taakstelling PmJP t/m 2013 100 ha inschatting voor 2014-2017
Bron: provincie Limburg.		

In het landelijke DLG-onderzoek Natuur op kaart (NOK) wordt de precieze stand van zaken met betrekking tot oppervlaktes begrensde en gerealiseerde EHS weergegeven (zie onderstaande tabel). Hieruit blijkt dat in Limburg aan te realiseren nieuwe natuur in de EHS $11.886 \text{ ha} + 2.275 \text{ ha} + 460 \text{ ha} = 14.566 \text{ ha}$ is begrensd. Per 1 januari 2007 is 4.913 ha overgedragen aan terreinbeherende organisaties of via functiewijziging door particulieren gerealiseerd en 957 ha in bezit bij BBL. Totaal gerealiseerd/aangekocht: 5.870 ha.

Overzicht taakstelling natuur				
	Taak- stelling	Over- gedragen	Toegerekend BBL-eigendom	Restant- taakstelling
	ha	ha	ha	ha
EHS-Nieuwe Natuur (inclusief Zandmaas I+Grensmaas)	11.886	4.912	926	6.048
waarvan Functieverandering SN	3.323	348		2.975
EHS-Nieuwe Natuur Zandmaas I+Grensmaas	1.171	269	227	675
waarvan Functieverandering SN		14		
EHS-Robuuste Verbindingen	2.275	1	174	2.100
waarvan Functieverandering SN	683	1		
EHS-Natte Natuur	460	0	31	429
Bron: NOK, DLG (2008).				

De taakstelling voor de komende jaren, te realiseren via verwerving of functieverandering (particulier natuurbeheer) bedraagt dan: $14.566 - 5.870 = 8.696$ ha.

Dit is per jaar in de periode 2009-2018: 870 ha.

De provincie geeft aan dat het zeer onwaarschijnlijk is dat deze taakstelling binnen deze termijn gehaald wordt. De laatste 5 jaar is gemiddeld 485 ha per jaar gerealiseerd via verwerving en circa 75 ha per jaar via particulier natuurbeheer. In totaal dus circa 560 ha per jaar. Het is - gezien de krapte in de rijks-schatkist en de komende korting op de autonome middelen van de provincies - niet erg waarschijnlijk dat de verwerving en functiewijziging versneld kan worden.

Natuur en landschap buiten de EHS

De provinciale taakstelling voor het realiseren van een ecologische verbinding-zone in de POG bedraagt volgens PMJP tot en met 2013: 323 ha (200 in NML, 123 in ZL) en 360 ha (inschatting) in de periode 2013-2017, de taakstelling voor bos en mensgerichte natuur (ook te realiseren in POG) bedraagt volgens PMJP 2013: 968 ha (480 ha in ZL en 486 ha in NML) en 360 ha (inschatting) in de periode 2013-2017. Volgens de provincie geldt voor beide taakstellingen dat het om autonoom provinciaal beleid gaat en dat er geen duidelijke doelstelling vastligt voor de periode na 2013. Zij het dat in de provinciale Bosnota staat dat

we ook na 2013 doorgaan met bosaanleg; circa 60 ha per jaar; totaal te realiseren: 1.500 ha in periode 1999-2023. Daarnaast is er nog circa 400 ha voor realisatie landschapelementen nodig.

Totaal

Als we een optelsom maken voor de verschillende ruimteclaims voor natuur volgens de provinciale taakstelling (vanaf 2007 tot 2017) komen we tot een totaal areaal van circa 11.000 ha (8600 ha EHS, 700 ha EVZ, 1.300 ha bosaanleg, 400 ha landschapselementen). Mogelijk dat hier nog enig dubbeltelling in zit, er kan namelijk sprake zijn van stapeling van de taakstellingen.

Bijlage 2

Belangrijkste projecten/plannen ten aanzien van ruimteclaims wonen, werken, infrastructuur en recreatie

Infrastructuur				
PLANNAAM	PLANSOORT	PLANSTATUS	DAY	RELTERMIJN
MIT: Goederenverbinding Antwerpen - Roergebied (Uzeren Rijn)	nationaal plan	hard	30-9-2004	realisatie op middellange termijn (voor 2015)
MIT: A73 Venlo-Maasbracht	nationaal plan	hard	30-9-2004	realisatie op korte termijn (voor 2010)
MIT: A73 Venlo-Maasbracht	nationaal plan	hard	30-9-2004	realisatie op middellange termijn (voor 2015)
MIT: A2 Graftem - Urmond	project	zacht	30-9-2004	realisatie op middellange termijn (voor 2015)
Verkroeping A76A79 met binnen- en buitenring van de Parkstad Limburg	nationaal plan	hard	30-9-2004	realisatie op middellange termijn (voor 2015)
MIT: Goederenverbinding Antwerpen - Roergebied (Uzeren Rijn)	project	onbekend	1-1-9999	realisatie op middellange termijn (voor 2015)
Verkroeping A76A79 met binnen- en buitenring van de Parkstad Limburg	project	zacht	1-1-9999	realisatie op middellange termijn (voor 2015)
MIT: A2 Passende Maasricht	nationaal plan	hard	30-9-2004	realisatie op middellange termijn (voor 2015)
Maasdal Ruimtelijke Verkenning	regionaal plan	zacht	1-1-9999	realisatie op lange termijn (na 2015)
Structuurvisie 2004 Nedenveert kern e.o.	gemeentelijk plan: structuurvisie	hard	15-2-2005	realisatie op lange termijn (na 2015)
POL-aanvulling N280-Oost	provinciaal plan: omgevingsplan	hard	21-2-2003	realisatie op middellange termijn (voor 2015)
MIT: A74 Venlo	nationaal plan	hard	30-9-2004	realisatie op middellange termijn (voor 2015)
Masterplan Belvedere Maasricht	project	hard	23-6-2004	realisatie op korte termijn (voor 2010)
Reconstructie N291	gemeentelijk plan: projectbesluit	onbekend	1-1-9999	onbekend
Masterplan Belvedere Maasricht	project	hard	14-2-2006	onbekend
Structuurvisie+ - Bouwen aan de toekomst	gemeentelijk plan: structuurvisie	hard	23-6-2004	realisatie op korte termijn (voor 2010)
Masterplan Belvedere Maasricht	project	hard	21-11-2005	realisatie op lange termijn (na 2015)
Masterplan Belvedere Maasricht	project	hard	23-6-2004	realisatie op korte termijn (voor 2010)
Masterplan Belvedere Maasricht	nationaal plan	hard	30-9-2004	realisatie op middellange termijn (voor 2015)
MIT: A74 Venlo	project	hard	23-6-2004	realisatie op korte termijn (voor 2010)
Masterplan Belvedere Maasricht	project	hard	30-9-2004	realisatie op korte termijn (voor 2010)
Masterplan Belvedere Maasricht	project	hard	30-9-2004	realisatie op korte termijn (voor 2010)
Masterplan Belvedere Maasricht	project	hard	30-9-2004	realisatie op korte termijn (voor 2010)
Strategische Visie Kessel 2015	gemeentelijk plan: structuurvisie	onbekend	1-1-9999	realisatie op middellange termijn (voor 2015)
De Bevelanden	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	11-6-2002	onbekend

Wonen en werken (claims >5 ha volgens BRP)

PLANNAAM	PLAN	PLAN_STATU	RELTERMIJN
Bedrijvenpark Greenport Venlo	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	2016 t/m 2020
Bedrijventerrein Trade Port Noord en park Zaarderheiken	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	2016 t/m 2020
Bedrijventerrein DSM- Graetheide	project	zacht	onbekend
Structuurvisie+, Bouwen aan de toekomst	gemeentelijk plan: structuurvisie	hard	onbekend
Structuurvisie Roermond 2010	provinciaal plan: structuurvisie	hard	t/m 2010
Bedrijventerrein Sint Joost	project	onbekend	onbekend
Kampershoek Noord	provinciaal plan: structuurvisie	zacht	2011 t/m 2015
Maasdal Ruimtelijke Verkenning	regionaal plan	zacht	2011 t/m 2015
Laarveld	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	zacht	2016 t/m 2020
De Blakt	project	zacht	onbekend
Structuurplan Landgraaf 2005	gemeentelijk plan: structuurvisie	zacht	2016 t/m 2020
Kern Eijsden Oost	gemeentelijk plan: structuurvisie	hard	onbekend
Structuurvisie Meijel	gemeentelijk plan: structuurvisie	hard	2016 t/m 2020
Chemelot	project	onbekend	onbekend
Regionaal bedrijventerrein De Brem	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	onbekend
Toekomstvisie Swalmen 2014	gemeentelijk plan: structuurvisie	onbekend	2011 t/m 2015
Bedrijventerrein Maastricht-Eijsden	project	hard	t/m 2010
Zuidelijke Stadsrand	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	2011 t/m 2015
Businesspark Trilandis	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	2011 t/m 2015
Industriepark Swentibold / N297N	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	t/m 2010
Bedrijvenstad Fortuna	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	t/m 2010
Bramert-Noord (onderdeel Structuurschets)	gemeentelijk plan	zacht	onbekend
Gemeente-atlas 2015 Arcen en Velden	gemeentelijk plan: structuurvisie	hard	onbekend
Park Hoogveld	gemeentelijk plan	zacht	t/m 2010
Avantis, European Science And Business Park	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	2016 t/m 2020
Heiligenweg	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	2016 t/m 2020
Vrouwehof	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	zacht	2011 t/m 2015
Stein op weg naar 2015	gemeentelijk plan: structuurvisie	hard	2011 t/m 2015
Bestemmingsplan Bergerhof	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	zacht	onbekend
Villapark Holzkuil	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	2011 t/m 2015
De Kempen	project	onbekend	onbekend
Kaart Vastgesteld Beleid Maastricht 2015	gemeentelijk plan: structuurvisie	hard	2011 t/m 2015
Holtum-Noord	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	t/m 2010
Zevenellen (EPZ Buggenum)	project	onbekend	onbekend
Bedrijventerrein De Locht	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	2011 t/m 2015
Ruimtelijke structuurvisie 2005-2015 Gemeente Venlo	gemeentelijk plan: structuurvisie	zacht	2011 t/m 2015
Brachterbeek Zuid	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	zacht	2011 t/m 2015
Hoebenakker fase 2	gemeentelijk plan	zacht	2011 t/m 2015
Solvay-Zuid	project	onbekend	onbekend
De Bevelanden	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	t/m 2010
Middengebied Sittard-Geleen	project	zacht	t/m 2010
de Afgang	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	2011 t/m 2015
Aan den Heuvel	project	onbekend	2011 t/m 2015
Woongebied Schrames	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	zacht	2011 t/m 2015
Ontwikkelingsvisie Zuidrand Linne	gemeentelijk plan: structuurvisie	zacht	2011 t/m 2015
Ambyerveld	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	2011 t/m 2015
Ontwikkelingsvisie Mookerplas	gemeentelijk plan: structuurvisie	zacht	onbekend
Echt-Zuidoost	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	zacht	2011 t/m 2015
Stadsport Noordzijde Randweg Zuid	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	onbekend	onbekend
MIRT: Aansluitingen A76 bij Imstenraderweg	regionaal plan	hard	2011 t/m 2015
D-rperfeld	project	hard	t/m 2010

Recreatie en toerisme

PLANNAAM	PLANSOORT	PLANSTATUS	RELTERMIJN
Toekomstvisie Swalmen 2014	gemeentelijk plan: structuurvisie	onbekend	2011 t/m 2015
Toekomstvisie Swalmen 2014	gemeentelijk plan: structuurvisie	onbekend	2011 t/m 2015
Toekomstvisie Swalmen 2014	gemeentelijk plan: structuurvisie	onbekend	2011 t/m 2015
Toekomstvisie Swalmen 2014	gemeentelijk plan: structuurvisie	onbekend	2011 t/m 2015
Eurodepark	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	zacht	onbekend
Golfbaan Heythuysen/Roggel	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	zacht	2011 t/m 2015
Golfbaan Heythuysen/Roggel	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	zacht	2011 t/m 2015
Ruimtelijke structuurvisie 2005-2015 Gemeente Venlo	gemeentelijk plan: structuurvisie	zacht	2011 t/m 2015
Structuurvisie Susteren	provinciaal plan: structuurvisie	zacht	t/m 2010
Structuurvisie Roermond 2010	provinciaal plan: structuurvisie	hard	t/m 2010
Maaspark Well	gemeentelijk plan: structuurvisie	onbekend	2016 t/m 2020
Maaspark Well	gemeentelijk plan: structuurvisie	onbekend	2016 t/m 2020
Maaspark Well	gemeentelijk plan: structuurvisie	onbekend	2016 t/m 2020
Structuurvisie+ , Bouwen aan de toekomst	gemeentelijk plan: structuurvisie	hard	onbekend
Structuurvisie+ , Bouwen aan de toekomst	gemeentelijk plan: structuurvisie	hard	onbekend
Circuit de Peel	gemeentelijk plan: structuurvisie	zacht	2011 t/m 2015
Regionaal bedrijventerrein De Brem	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	hard	onbekend
Structuurplan Landgraaf 2005	gemeentelijk plan: structuurvisie	zacht	2016 t/m 2020
Structuurvisie Meijel	gemeentelijk plan: structuurvisie	hard	2016 t/m 2020
Ontwikkelingsvisie Mookerplas	gemeentelijk plan: structuurvisie	zacht	onbekend
Masterplan Dousberg 2004	project	hard	t/m 2010
Masterplan Dousberg 2004	project	hard	t/m 2010
Masterplan Dousberg 2004	project	hard	t/m 2010
DOP gebied; Leiverse Velden	gemeentelijk plan: artikel 19	hard	2011 t/m 2015
Sportvelden Linne	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	zacht	2011 t/m 2015
Bramert-Noord (onderdeel Structuurschets)	gemeentelijk plan	zacht	onbekend
Hotel Gronsveld	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	zacht	onbekend
Golfbaan te Hunsel	gemeentelijk plan: projectbesluit	hard	t/m 2010
Dorpontwikkelingsplan Hulsberg	gemeentelijk plan: bestemmingsplan	zacht	onbekend

Bijlage 3

Deelnemers aan de ontwerp sessies

1. Deelnemers aan Ontwerpsessie 'Puzzelen met de ruimte in Noord-Limburg', Neer, dinsdag 16 juni 2009

- Jan Loonen (lid Provinciale Staten)	- Joep Hermans (agrariër)
- Frank van Gerven (Camping Breebronne)	- P. Debeij (IKL)
- Sjaak van Bergen (agrariër)	- Ron Janssen (Milieucoöporatie Peel en Maas)
- Albert Kersten (gebiedscommissie)	- Harry Kager (LLTB)
- Bultinck (Nationaal Groenfonds)	- Herman van Steenwijk (Provincie Limburg)
- Evert van Velthuisen (Accon AVM)	- Edo Gies (Alterra)
- John Verhoijzen (LLTB)	- Theo Vogelzang (LEI)
- Frans Verdonschot (Waterschap Peel en Maasvallei)	- Rolf Michels (LEI)
- Ger van Wylick (agrariër)	

2. Deelnemers aan de ontwerp sessie 'Puzzelen met de Ruimte in Zuid-Limburg', Maastricht, donderdag 11 juni 2009

- Leo Lacroix (agrariër)	- Roger Ritzen (Accon AVM)
- Wynand Vogels (agrariër)	- L. Vos (Natuurmonumenten)
- Jan Houwen (Provincie Limburg)	- Charles de Loë (Kasteel Mheer)
- Jeroen Verbeek (Heulekom Verbeek landschapsarchitectuur)	- Willem van Weperen (adviseur duurzame landbouw)
- H. Hartman (LLTB)	- Edo Gies (Alterra)
- Pierre Raeven (Provincie Limburg)	- Theo Vogelzang (LEI)
- L. Hoefnagels (Provincie Limburg)	- Rolf Michels (LEI)
- Arjan Ovaa (Limburgs Landschap)	

3. Deelnemers aan de ontwerpssessie 'Stimulering plattelandsontwikkeling in Limburg', Maastricht, donderdag 4 juni 2009

- Bas Addink (provincie Zuid-Holland)
- Michèle Bartels (programma-manager pMJP, provincie Limburg)
- Niek Bosmans (accountmanager DLG)
- Jan Fenten (procesmanager DLG)
- Edo Gies (Alterra)
- Theo Vogelzang (LEI)
- Tom Heijligers (projectleider DLG)
- Hans Hillebrand (Habitura)
- Rien Huisman (medewerker RO, provincie Limburg)
- Albert Kersten (gebiedscommissie)
- Nicky Kruizinga (medewerker natuur DLG)
- Anita Marx (gebiedsmanager, provincie Limburg)
- Torben Mulder (senior beleidsmedewerker natuur, provincie Limburg)
- Maud Niessen (plv. hoofd Grondzaken, DLG)
- Pierre Raeven (senior medewerker landbouw, provincie Limburg)
- Peter van der Rijdt (projectleider, DLG)
- Geert Roozendaal (senior projectleider, provincie Limburg)
- Herman van Steenwijk (senior beleidsmedewerker RO, provincie Limburg)
- Jo Steinbusch (coördinator provinciaal grondbedrijf, provincie Limburg)
- Piet Swarts (gebiedsmanager, provincie Limburg)
- Hans Tulleners (medewerker RO, provincie Limburg)
- Ruud Verheijen (senior beleidsmedewerker plattelandsontwikkeling, provincie Limburg)
- Jelle Vegt (medewerker water, provincie Limburg)
- Rob van Vugt (plv. clusterhoofd RO)

Wageningen UR levert als internationaal toonaangevende onderwijs- en onderzoeksorganisatie op de terreinen van voeding en gezondheid, duurzame agrosystemen, een leefbare groene ruimte en maatschappelijke veranderingsprocessen essentiële bijdragen aan de kwaliteit van leven.

Meer informatie: www.wur.nl